

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

EL-HATİB ET-TEBRİZİ VE EL-VÂFİ Fİ'L-ARUZ VE'L-
KAVAFİ ADLI ESERİ

MUHAMMED ALİ SÖYLEMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

PROF. DR. SEDAT ŞENSOY

KONYA-2021

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammed Ali SÖYLEMEZ		
	Numarası	18810601038		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri A.B.D./ Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	√	
		Doktora		
Tezin Adı	EL-HATÎB ET-TEBRÎZÎ VE EL-VÂFÎ FÎ'L-ARUZ VE'L-KAVAFÎ ADLI ESERİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Muhammed Ali SÖYLEMEZ

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammed Ali SÖYLEMEZ		
	Numarası	18810601038		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri A.B.D./ Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	√	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Sedat Şensoy		
Tezin Adı	EL-HATİB ET-TEBRİZİ VE EL-VÂFÎ Fİ'L-ARUZ VE'L-KAVAFÎ ADLI ESERİ			

Arap toplumunda şiire verilen önemin doğal bir sonucu olarak aruz ilmi, Arap Dili ve Belagatının en önemli ilimleri arasında yer almıştır. Bu sebeple dil bilginleri gramer kitaplarının yanı sıra aruzla ilgili eserler de telif etmiştir. Aruz hakkında eser telif eden müelliflerden birisi de el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ğavâfi adlı eserin sahibi el-Hatîb et-Tebrîzî'dir. et-Tebrîzî, yaşadığı dönem boyunca dil ilimlerinde otorite kabul edilmiş ve haklı bir şöhrete nail olmuştur. Nizâmülmülk tarafından Bağdat Nizâmiye medresesine dil ve edebiyat müderrisi olarak atanmış, uzun yıllar boyunca bu görevini sürdürmüştür. Aruz ilminde telif ettiği eser olan el-Vâfi fi'l-' Arûd ve'l-Ğavâfi ise sahip olduğu zengin içerikle o döneme kadar yazılmış diğer aruz kitaplarından bariz bir şekilde ayrılmaktadır.

Bu çalışma bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın amacı, önemi ve yöntemi hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde el-Hatîb et-Tebrîzî'nin hayatı incelenmiştir. İkinci bölümde ise el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ğavâfi adlı eserin tahlili yapılmış ve bu eserin Arap Dili ve Belagatı'ndaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: el-Hatîb et-Tebrîzî, el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ğavâfi, Aruz.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Muhammed Ali SÖYLEMEZ		
	Student Number	18810601038		
	Department	Basic İslamic Sciences/ Arabic Language and Rhetoric		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	√	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Sedat ŞENSOY		
Title of the Thesis/Dissertation	Al-Khatib Al-Tabrizi And His Work Named Al-Wafi Fi'L-Arud Wa'L-Qawafi			

Prosody is one of the essential branches of Arabic Language and Rhetoric due to the importance that the Arab society gives to poetry. For this reason, linguists have written works on prosody along with grammar books. One of the authors who have books on prosody was al-Khatib al-Tabrizi, the writer of the book al-Wafi fi'l-Arûd wa'l-Qawafi. During his lifetime, al-Tabrizi was accepted as an authority in linguistics and gained a deserved reputation. He was appointed by Nizam al-Mulk as a mudarris of language and literature to the Baghdad Al-Nizamiyya Madrasah, and he continued this duty for many years. Due to its rich content, al-Wafi fi'l-Arûd wa'l-Qawafi, written on prosody, is clearly distinguished from other prosody books written up to that period.

This study consists of an introduction and two main chapters. In the introduction, information about the purpose, importance and method of the research is given. In the first chapter, the life of al-Khatib al-Tabrizi was examined. In the second chapter, the work named al-Wafi fi'l-Arûd wa'l-Qawafi was reviewed, and the place of this work in Arabic Language and Rhetoric was tried to be established.

Keywords: Al-Khatib Al-Tabrizi, Al-Wafi Fi'L-Arud Wa'L-Qawafi, 'Arûd,

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	vii
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Özgünlüğü.....	2
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
3. Araştırmanın Yöntemi.....	3
4. Araştırmanın Kaynakları.....	4
5. el-Ḥaṭīb et-Tebrîzî'nin Yaşadığı Dönemin Genel Özellikleri.....	5
5.1. Siyasî durum.....	5
5.2. Kültürel durum.....	8
BİRİNCİ BÖLÜM el-ḤAṬİB et-TEBRÎZÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ ...	12
1. Doğumu, İsmi ve Nisbesi.....	13
2. Hocaları ve Öğrencileri.....	14
3. İlim Hayatı.....	22
4. Eserleri.....	26
4.1. Telif Eserleri.....	26
4.2. Şerh Eserleri.....	27
5. Vefatı.....	30
6. Arap Edebiyatındaki Yeri.....	30
İKİNCİ BÖLÜM.....	36
el-VÂFÎ Fİ'L-ARÛḌ VE'L-ḲAVÂFÎ'NİN TAHLİLİ.....	36
1. Arap Edebiyatında Aruz'a Genel Bir Bakış.....	37
1.1. Tarihçe.....	37
1.2. Aruz Hakkında Telif Edilen Başlıca Eserler.....	41
2. Eserin Genel Tanıtımı.....	42
2.1. Eserin Adı.....	43
2.2. Eserin Nüshaları Ve Tahkikleri.....	45
3. Eserin Kaynakları.....	46

4. Muhteva Tahlili.....	47
5. Eserde Takip Edilen Yöntem	55
5.1. Eserin Başlıklandırılma Sistemi	56
5.2. Eserin İstişhâd Sistemi.....	58
5.3 Eserin Anlatım Özellikleri.....	68
5.4. Eserin Dil Ve Üslup Yapısı.....	84
6. Eserin Aruz İlmi ve Arap Edebiyatındaki Yeri	85
SONUÇ.....	89
KAYNAKÇA.....	91

ÖNSÖZ

Şiir tarih boyunca insanın duygu ve düşüncelerini aktarmada kullandığı en etkili ifade biçimlerinden birisi olmuştur. İnsanlar şiirle hüznün, coşku, sevinç, öfke ve sair duygularını kelimelere dökmüştür. Bu bağlamda şiir insanlığın ortak bir duygu hazinesini teşkil etmiştir. Şiir, insanlığa ait duyguları kelimelerle somutlaştırdığı için milletlerin edebi dünyalarında önemli bir konuma sahip olmuştur. Araplar da şiire karşı özel ilgi gösteren milletlerin başında gelmektedir. Geçmişte yaşanan önemli olaylar ve soylarına dair bilgilerden öfke, aşk, kahramanlık gibi duygulara varıncaya değin her türden bilgi ve duyguyu şiir vasıtasıyla sonraki nesillere nakletmişlerdir. Şiire karşı gösterdikleri bu ilginin bir tezahürü olarak Arap Dili bilginleri şiir ilimleri üzerine yoğunlaşmış ve bu amaç doğrultusunda çeşitli kitaplar telif etmiştir. Şiir vezinlerini belirli kaide ve kurallara bağlamak için aruz ilmi geliştirilmiş ve bu ilim hakkında dil bilginleri tarafından pek çok kitap telif edilmiştir. Bu alanda eser telif eden müelliflerden birisi de el-Hatîb et-Tebrîzî'dir (ö. 502/1109). et-Tebrîzî, *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi* adlı eseriyle bu alana katkı sağlamıştır.

Aruz, Türkiye'de nahiv, belâgat ve diğer dil bilimlerine kıyasla fazla ilgi gösterilmeyen bir ilim dalı olmuştur. Dolayısıyla dil ilimlerinde şöhreti maruf olmasına rağmen bazı müelliflerin aruzla ilgili eserleri bilinmemekte yahut haklarında yeterince çalışma bulunmamaktadır. Bu türden bir eser olan *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi* ve müellifi el-Hatîb et-Tebrîzî incelenmiş, elde edilen bilgilerle eserin Arap Dili ve Edebiyatındaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle Türkiye'de aruz sahasındaki bir eksikliğin giderilmesi hedeflenmiştir.

Son olarak çalışma boyunca desteklerini esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Sedat Şensoy'a yaptığı ilmî katkılardan ve gösterdiği ilgiden dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Muhammed Ali SÖYLEMEZ

Konya-2021

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

اَ	: A, E, a, e	س	: S, s
اُ	: U, u	ش	: Ş, ş
اِ	: I, İ, ı, i	ص	: S, s
اَاَ	: Â, Ê, â, ê	ض	: D, d
اُوو	: Ū, ū	ط	: T, t
اِی	: Î, î	ظ	: Z, z
ء	: ’	ع	: ‘
ب	: B, b	غ	: Ğ, ğ
ت	: T, t	ف	: F, f
ث	: S, s	ق	: K, k
ج	: C, c	ك	: K, k
ح	: H, h	ل	: L, l
خ	: H, h	م	: M, m
د	: D, d	ن	: N, n
ذ	: Z, z	و	: V, v
ر	: R, r	ه	: H, h
ز	: Z, z	ي	: Y, y

Yukarıda verilen transkripsiyon alfabesi kimi zaman şahıs isimleri, eser adları ve künyeler için kimi zaman da bazı kelimelerin telaffuzlarını göstermek için kullanılmıştır. Türkçede sıkça kullanılan özel isimlere transkripsiyon uygulanmamıştır. Bu isimler “Abdullah, Ali, Muhammed... vb.” şeklinde Türkçede kullanıldığı gibi yazılmıştır. Tamlama yahut bileşik isimlerde Arapça okunuş esas alınmıştır. Harf-i tariflerin yazımında “el-...” şeklinde küçük harf kullanılmış, cümle başlarından ya da dipnotlara kadar araştırmada bu usul gözetilmiştir. Şemsî harflerle başlayan kelimelerin başındaki harf-i tarifler ise, “et-Tebrîzî” şeklinde kelimenin ilk harfinin okunuşu esas alınarak belirtilmiştir.

KISALTMALAR

b.	:ibn
bkz.	:Bakınız
bs.	:baskı
byy.	:Baskı yeri yok
c.	:cilt
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	:editör
h.	:hicrî
Hz.	:hazreti
Mtb.	:matbaası
m.	:miladî
s.a.v.	:Sallallâhu ‘aleyhi ve sellem
S.	:sayı
s.	:sayfa
thk.	:tahkik eden
trc.	:tercüme eden
tsz.	:tarıhsız

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Özgünlüğü

Arap dili ve belâgatı sarf, nahiv, belâgat gibi birbirini tamamlayan pek çok ilmin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Aruz da Arap dili ve edebiyatını oluşturan en önemli ilimlerden birisidir. Arap dili ve edebiyatına ait diğer ilim dallarında olduğu gibi aruz ilminde de tarih boyunca pek çok eser telif edilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmışken bir kısmı da varlığını günümüze kadar sürdürememiştir. Günümüze ulaşan eserlerin en önemlileri arasında el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî'nin *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi* adlı eseri gelmektedir. Araştırmanın temel aldığı konu ise bahsi geçen eser ve müellifidir. Bu çalışmada el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî'nin hayatı ve eserlerinin yanı sıra telif ettiği *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi* adlı eserinin muhtevası ve metoduna dair çeşitli özellikleri mercek altına alınmıştır. Yapılan incelemeler ışığında hem müellifin hem de söz konusu eserin Arap dili ve edebiyatındaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Türkiye'de Arap dili ve Belâgatı alanında aruz ilmiyle ilgili yapılan çalışmalar sarf, nahiv gibi ilimlerle kıyaslandığında oldukça sınırlı kalmıştır. Aruz sahasındaki bu kıtlık içerisinde yapılan çalışmaların sayısı neredeyse bir elin parmaklarını geçmemiştir. Bu sebeple el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî ve *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi* adlı eseri hakkında yapılan çalışmalar da yok denecek kadar azdır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'ndeki el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî maddesi ve Prof. Dr. Recep Dikici'nin *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*'nde yayımlanan " el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî'nin el-Kâfi fi 'İlmey el-Arûz ve'l-Kavâfi'sinin Yazma Nüshası" başlıklı makalesi et-Tebrîzî ve eseri hakkında yapılan çalışmalardır. Araştırmalar neticesinde Türkiye'de bu alanda başka herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî'yi ve mezkûr eserini lisansüstü akademik düzeyde ayrıntılı bir şekilde inceleyen ilk araştırma özelliğini taşımaktadır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Türkiye'de Arap Dili ve Belâgatı alanında aruz ilmiyle ilgili çalışmaların az olması sebebiyle aruz kitapları ve müellifleri hakkında yeterli sayıda akademik çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle aruz ilminde telif edilen kitaplar ve müellifleri hakkında eldeki mevcut bilgiler yeterli olmamakta, akademik seviyede daha ayrıntılı bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın amacı, akademik düzeyde

el-Haṭîb et-Tebrîzî'nin hayatını ve *el-Vâfi fi'l-Arûd ve'l-Kavâfi* adlı eserini tanıtmak, bu eserin muhtevası ve yazımında takip edilen metot hakkında bilgi vermek ve eserin aruz ilmine katkısı ile bu alanda telif edilen diğer eserler arasındaki yerini tespit etmektir. Bu amaçlar doğrultusunda aruz ilminin önemli simalarından olan el-Haṭîb et-Tebrîzî ve mezkûr eseri hakkında lisansüstü düzeyde yapılacak çalışma, Türkiye'de bu alandaki boşluğun doldurulmasına katkı sağlayacak ve aruz sahasında önemli bir yazar ile eserini tanıma fırsatı sağlayacaktır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma el-Haṭîb et-Tebrîzî ve *el-Vâfi fi'l-Arûd ve'l-Kavâfi* adlı eserinin incelendiği iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde müellifin hayatı ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, eserleri, hocaları ve öğrencileri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bölümde et-Tebrîzî ile muasır olan müelliflerin eserleri başta olmak üzere tabakat kitapları taranmaya gayret edilmiştir. Tabakat kitaplarının yanı sıra tarih kitaplarına da bakılmıştır. Tarama neticesinde elde edilen bilgilerle birinci bölüm oluşturulmuştur.

İkinci bölümde ise eserin genel özelliklerinden ve muhtevasından bahsedilmiş, eserde takip edilen metot belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında eserin Arap dili ve edebiyatındaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma aruz ilmiyle ilişkili olduğu için ikinci bölümün başında aruz ilminin kısa bir tarihinden bahsedilmiş ve bu alanda yazılan temel eserlere değinilmiştir.

Müellifin hayatını etraflıca anlayabilmek ve onun ilmî ve edebî kişiliğini doğru değerlendirebilmek için yaşadığı dönemin genel özelliklerini bilmek gerekmektedir. Bu sebeple giriş kısmında müellifin yaşadığı dönemin siyasî ve kültürel özellikleri ayrıntılara girilmeksizin genel hatlarıyla ortaya koyulmuştur.

Eserin Fahreddin Qabâve ve Hassânî Hasan Abdullah tarafından tahkik edilen iki nüshası bulunmaktadır. Bu çalışmada Fahreddin Qabâve tarafından tahkik edilen nüsha esas alınmıştır. Yalnızca lüzumlu görülen yerlerde diğer nüshaya müracaat edilmiştir.

Eser, aruz konusunu ele aldığı için muhteva tahlili ve metot incelenirken pek çok şiir beyti örnek gösterilmiştir. Şiirlerin hangi şaire ait olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Şayet şiirler tespit edildiyse yer aldıkları divanlarla birlikte dipnotta

gösterilmiştir. Dipnotlar şiir tercümelerinden önce metin içerisinde geçtiği sırada verilmiştir. Şiirlerin tespit edilememesi durumunda yine bu husus dipnot kısmında belirtilmiştir. Kimi yerlerde metin içerisinde geçen bazı aruz ıstılahlarının açıklanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu kavramlar da dipnotta ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Eserin özellikle muhteva tahlili ve metodu incelenirken konunun somut bir şekilde anlaşılması için bazı hususlar tablo ve grafiklerle gösterilmiştir. Aynı yöntem eserin benzerleri ile mukayese edildiği başlık altında da uygulanmış, *el-Vâfi* ile diğer eserlerin karşılaştırılması sonucu elde edilen bazı veriler tablo halinde gösterilmiştir. Böylelikle ulaşılan verilerin daha kolay anlaşılması sağlanmıştır.

Metin içerisinde geçen şahıs isimlerinin vefat tarihleri metnin içinde verilmiştir. Aynı isim ikinci kez metin içerisinde geçtiğinde vefat tarihi verilmemiştir. Hicri tarihler miladi tarihlerden önce yazılmıştır. Çalışma boyunca verilen tarihlerde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin bilgileri esas alınmıştır. Metin içerisinde geçen eser adları italik bir şekilde yazılmıştır. Yazım ve imla kuralları konusunda harf-i tariflerin yazımı dışında yine *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* temel alınmıştır.

4. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmanın temel kaynaklarını bölüm başlıklarına göre üç kısma ayırmak mümkündür. Giriş kısmında müellifin yaşadığı dönemin siyasî ve kültürel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu başlıkta başvuru en önemli eserler o dönem hakkında bilgiler içeren tarih kitapları olmuştur. İbn Keşîr'in (ö.774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si, İbnu'l-Eşîr'in (ö.630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eserleri bu eserlerin en önemlilerindedir.

Araştırmanın birinci bölümünde el-Haîb et-Tebrîzî'nin hayatı incelenmiş, hocaları ve öğrencileri tespit edilmiştir. Bu sebeple birinci bölümde sıklıkla biyografi kaynaklarına müracaat edilmiştir. Müellifin yaşadığı döneme daha yakın olan kaynaklara öncelik verilmiştir. es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*'ı, Kemaleddin İbnu'l-Enbârî'nin (ö. 577/1181) *Nuzhetu'l-Elibbâs*'ı, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1209) *Mucemu'l-Udebâs*'ı, İbnu'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) *İnbâhu'r-Ruvâf*'ı öncelikle başvuru kaynaklar arasındadır. Mezkûr kaynaklara nazaran daha geç dönemde telif edilen İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyât'ul-A'yân*, ez-Zehabî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, es-Suyutî'nin (ö. 911/1505) *Buğyetu'l-Vu'ât* adlı eserlerine de müracaat edilmiştir. Ayrıca içerisinde biyografik bilgiler barındıran genel tarih kitapları da araştırma boyunca başvuru eserler arasındadır. İbnu'l-

Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam*, Sibṭ İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mirâtu'z-Zemân* adlı eserleri bu nevidendir.

Araştırmanın ikinci bölümünde temel kaynak el-Haṭîb et-Tebrîzî'nin *el-Vâfi fi'l-'Arûḍ ve'l-Kavâfi* adlı eseri olmuştur. İkinci bölümün başında aruz ilminin tarihçesinden bahsedildiği için başvuru en önemli kaynaklar sözlükler olmuştur. el-Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbu'l-'Ayn*ı, el-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu'l-Luġa'sı*, el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Tâcu'l-Luġa ve Şihâhu'l-'Arabîyye*şi gibi ilk dönemlerde telif edilen sözlüklerden yararlanılmıştır. Özellikle aruz ilminin kurucusu olması bakımından el-Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn*'ına sıklıkla müracaat edilmiştir. Temel kaynak niteliğinde olan bu sözlüklerin yanı sıra sonraki dönemlerde telif edilen İbn Manẓûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-'Arab*, ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-'Arus* adlı sözlükleri de başvuru eserler arasındadır.

Eserin aynı konuda kaleme alınan diğer aruz kitapları arasında yerini değerlendirmek için *el-Vâfi*den önce telif edilen aruz eserlerine de müracaat edilmiştir. el-Aḥfeş el-Evşat'ın (ö. 215/830) *Kitâbu'l-'Arûḍ*, ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Kitâbu'l-'Arûḍ*, İbnu's-Serrâc'ın (ö. 316/929) *Kitâbu'l-'Arûḍ*, Şâhib b. 'Abbâd'ın (ö. 385/995) *el-İknâ' fi'l-'Arûḍ*, İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *Kitâbu'l-'Arûḍ* adlı eserleri bu kabilden başvuru eserler arasındadır.

5. el-Haṭîb et-Tebrîzî'nin Yaşadığı Dönemin Genel Özellikleri

Bir müellifin kişiliği, edebî karakteri, ilmî anlayışı gibi hususlar, yaşadığı dönemden bağımsız olarak şekillenmemiştir. Her müellif karakterinde, eserlerinde yahut ilim anlayışında muhakkak içinde bulunduğu dönemin özelliklerini taşımaktadır. Bu sebeple bir müellifi iyi anlamak için yaşadığı dönemin genel özelliklerinin incelenmesi elzemdir. Bu başlık altında el-Haṭîb et-Tebrîzî'nin hayatını, eserlerini ve edebî kişiliğini doğru bir şekilde anlamak ve objektif bir şekilde değerlendirmek amacıyla müellifin yaşadığı döneme, bu dönemin siyasî ve kültürel durumlarına ışık tutulacaktır.

5.1. Siyasî durum

el-Haṭîb et-Tebrîzî'nin yaşadığı dönem ve coğrafya, çeşitli siyasî istikrarsızlıklara ve egemenlik mücadelelerine sahne olmuştur. Abbâsî hânedanının zayıflamasından kaynaklanan otorite boşluğu çeşitli grup ve aşiretlerin egemenlik yarışına girmelerine sebep olmuştur. Söz konusu coğrafya, Abbâsî hânedanlığının yanı sıra zayıflayan otoriteden istifade ederek ortaya çıkan Büveyhîler ve Revvâdîler gibi hânedanlar arasındaki egemenlik mücadelelerine tanıklık etmiştir. Bütün bunlardan dolayı, dönemin ve coğrafyanın siyasî durumunu yeterince netliğe kavuşturmak için Abbâsîler dönemini ve devamındaki Selçuklu hâkimiyetini ayrıntılı bir şekilde irdelemek gerekmektedir.

Abbâsî hânedanlığı h. IV. ve V. yüzyıllarda Bağdat ve civar beldelerdeki otoritesini önemli ölçüde kaybetmiştir. Gittikçe zayıflayan otoritesini yeniden tesis etmek için emîrülümerâlara daha geniş yetkiler tanımıştır. Zamanla tanınan yetkiler emîrülümerâlığı halifelikten sonra en yetkili makam haline getirmiş, hatta kimi zaman emîrülümerâlık, halifelik makamının gücünü gölgede bırakmıştır. Büveyhîler emîrülümerâlık makamını ellerinde tutmak suretiyle kendi hânedanlıklarını güçlendirmiş, Abbâsî halifesinin nüfuzunu önemli ölçüde azaltmışlardır.¹ Hicrî V. yüzyılın başlarında emîrülümerâ, Büveyhî hükümdarı Celâlüddevle'ydi. Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillah hilafet makamına geçtiğinde Bağdat Celâlüddevle'nin hükmü altındaydı. Aciz bir hükümdar olarak nitelenen Celâlüddevle'nin Bağdat egemenliği, askerî isyanlar, şîî-sünnî çatışmaları ve kendi hânedanından olan Ebû Kâlicâr'la yaptığı mücadelelerle geçmiştir.² Nitekim Bağdat'ta herhangi bir otorite sağlayamamış, vefat ettikten sonra yerine yeğeni Ebû Kâlicâr geçmiştir. Celâlüddevle'nin ölümünün ardından 435 yılında Bağdat'a giren Ebû Kâlicâr, Abbâsî halifesinden Muhyiddin unvanını almış ve yeni emîrülümerâ olmuştur.³

Ebû Kâlicâr Bağdat'ın yanı sıra Şîraz topraklarını da egemenliği altında bulundurmıştır. Ancak onun hükümdarlık dönemi de aynı şekilde kargaşa ve siyasî istikrarsızlıklarla geçmiştir. Ebû Kâlicâr, bir yandan iç meselelerle uğraşırken diğer yandan hızla büyüyen Selçuklu gücüne karşı durmak istemiştir. Bu sebeple Şîraz şehrinin etrafını surlarla çevirmiştir. Selçuklu'ya karşı sergilediği çabalarda kısmen başarılı olmuştur. Önce Hemedan daha sonra Isfahan'nın belirli bölgelerinde Tuğrul Bey adına okutulan hutbeleri sona erdirmiştir. Bir müddet devam eden bu başarısı çok fazla sürmemiştir. 439/1047-48 yılında Selçuklu kuvvetlerine daha fazla karşı koyamayacağını anlamış ve kızını Tuğrul Bey'e vermek suretiyle Selçuklularla akrabalık bağı tesis etmiştir. Akrabalık vesilesiyle tesis edilen bu barış çok geçmeden bozulmuş, Kavurd Bey komutanlığında Selçuklu ordusu Kirman'ı ele geçirmiştir. Ebû Kâlicâr, Büveyhîler'in Kirman valisini cezalandırmak maksadıyla çıktığı yolda 440/1048'de vefat etmiştir. Ebû Kâlicâr'dan sonra yerine oğlu Hüsrev Firûz, Bağdat'ta emîrülümerâ olmuştur.⁴

Söz konusu dönem Selçuklu ile ilişkilerin arttığı bir dönem olmuştur. Tuğrul Bey halife Kâim-Biemrillah tarafından Bağdat'a davet edilmiş ve Tuğrul Bey 447/1055'te Bağdat'a girmiştir. Tuğrul Bey'in çağrılma sebebiyse halifenin Türk emîri Arslan el-Besâsîrî'nin nüfuzundan rahatsız olmasıdır. el-Besâsîrî, Celâlüddevle

¹ Mehmet Azimli, "Abbâsî Hilafetinde Büveyhî Egemenliği", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Şeker, 1.bs., Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, V, 425.

² Ebu'l-Hasen İbnu'l-Eşîr İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, thk. Ebu'l-Fedâ Abdullah el-Kâdî, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, VIII, 166, 172, 173, 191, 194.

³ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûki ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Mustafa Abdulkadir 'Atâ, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, XV, 290; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, VIII, 262, 267.

⁴ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, VIII, 268-276, 283.

zamanında şöhret bulmuş, şöhretini Ebû Kâlicâr'ın oğlu Hüsrev Fîrûz zamanında da korumuş bir Türk emîridir. Özellikle Fîrûz zamanında karışıklıkları bertaraf etmede önemli rol oynamış, kendisine Bağdat valiliği tevdi edilmiştir. el-Besâsîrî'nin artan nüfuzu halifeyi rahatsız etmiş, yapılan davet üzerine Bağdat'a gelen Tuğrul Bey, Hüsrev Fîrûz ve ileri gelen komutanları tutuklatarak 447/1055 yılında Bağdat'ta Büveyhî egemenliğine son vermiştir. 448/1056 yılında Çağrı Bey'in kızı Kâim-Biemrillah ile evlendirilmiş, Büveyhî tahakkümüne karşı kurulan dostluk akrabalıkla pekiştirilmiştir. Takip eden yıllarda Tuğrul Bey'e Abbâsî halifesi tarafından "doğunun ve batının hükümdarı" unvanı verilmiştir.⁵

Arslan el-Besâsîrî, Tuğrul Bey'in Bağdat'a geldiği sırada kaçmış ve Fâtımîler'den yardım talebinde bulunmuştur. Fatımîler'in desteğiyle önce Musul'u daha sonra Bağdat'ı zapt ederek Fâtımî halifesi adına hutbe okutmuştur. Bu sırada Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillah Bağdat'tan kaçmış, 'Ukaylî emîri Kureys'in yanına sığınmıştır. Tuğrul Bey de sırayla Musul ve Bağdat'ı yeniden ele geçirmiş, halifenin yeniden Bağdat'a gelmesini sağlamıştır. Halifeyi Bağdat'ta karşılayan Tuğrul Bey, Arslan el-Besâsîrî'yi takip etmek için buradan ayrılmış, el-Besâsîrî'nin ölümünün ardından yeniden Bağdat'a dönmüştür. Bu dönüşünde halife tarafından kendisine hil'at verilmiştir. Tuğrul Bey daha sonra 454/1062 yılında halife Kâim-Biemrillah'ın kızıyla evlenmiş, Selçuklu ile Abbâsî hanedanlığı arasındaki akrabalık bir kez daha pekiştirilmiştir.⁶

Halife Kâim-Biemrillah Tuğrul Bey'in adını vefatının ardından hutbelerden çıkarsa da aynı yıl Sultan Alparslan'ın 455/1063 yılında tahta çıkması üzerine onun adına hutbe okutmaya başlamıştır.⁷ Sultan Alparslan dönemi fetihlerle dolu bir dönemdir. Ele geçirilmesi imkânsız zannedilen pek çok şehri Alparslan fethetmiş, bu sebeple kendisine halife tarafından "Ebu'l-feth" lakabı verilmiştir. Takip eden yılları kendi ağabeyi Kavurd Bey başta olmak üzere isyan eden bey ve melikleri itaat altına almakla geçirmiştir. 460/1068 yılında Azerbaycan bölgesini tamamen hükmü altına almak amacıyla Kafkas seferine çıkmıştır. Aynı yıl Bizans İmparatorluğu'nda Romen Diogenes tahta çıkmış ve Türkleri Anadolu'dan çıkarmak için birkaç kez harekât düzenlemiştir. 1071 yılına geldiğinde Sultan Alparslan ile Malazgirt ovasında karşılaşan Diogenes ağır bir yenilgi almıştır.⁸

⁵ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, VIII, 322-325, 327, 337.

⁶ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, VIII, 341-348, 357.

⁷ İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, 87.

⁸ Nâsır b. Ali el-Hüseynî, *Ahbaru'd-Devleti's-Selcûkiyye*, tsh. Muhammed İkbâl, Câmî'atu Bencâb, Pencap, 1933, 46-53.

Sultan Alparslan'ın vefatının ardından Selçuklu tahtına oğlu Melikşah oturmuştur. Abbâsî halifesi tarafından sultanlığı tanınan Melikşah adına Bağdat'ta hutbe okutulmuştur.⁹

el-Haṭîb et-Tebrîzî'nin doğduğu belde Tebrîz ise Abbâsîler tarafından bölgeye yerleştirilmiş Arap kabilesi Revvâdîler'in hükmü altındaydı. Abbâsî hanedanlığının zayıflamasıyla Revvâdîler Tebrîz'i başşehir ilan etmiş ve 446/1054 yılına kadar şehri başarılı bir şekilde yönetmişlerdir. Revvâdîler, 446 yılında Tuğrul Bey'in Azerbaycan'a gelmesiyle Selçuklu idaresi altına girmiş, Tebrîz de Selçuklu şehri olmuştur.

Sonuç olarak et-Tebrîzî'nin yaşadığı dönem ve coğrafya her açıdan siyasî istikrarsızlığa, Şîi-Sünnî çatışmalarına, Fâtîmî propagandasına ve iktidar mücadelelerine sahne olmuştur. Abbâsî hanedanlığı halifelik yetkisini elinde bulundursa da yeterince hilafet makamının otoritesini koruyamamış ve bu makam yalnızca görünürde kalmıştır. Büveyhîler, Fâtîmîler ve bölgedeki diğer Arap aşiretleri halifenin azalan nüfuzunu kullanarak egemenlik ve iktidar yarışına girmiştir. Siyasî kargaşalar ve egemenlik yarışı bölgeye Selçuklular'ın hâkim olmasıyla son bulmuş, özellikle Alparslan ve Melikşah dönemlerinde bölgede siyasî istikrar sağlanmıştır.

5.2. Kültürel durum

Hicrî dördüncü yüzyılın sonlarında Bağdat ve civar beldelerde pek çok fikir ve inanç sistemi yaygınlık göstermiştir. Fikir ve inanç dünyasındaki farklılıklar bir yönden çok kültürlü bir toplum profili ortaya çıkarırken diğer yönden de farklı inanç, mezhep ve düşünce sistemlerinin müntesiplerinin çatışmasına neden olmuştur. Söz konusu dönemde Bağdat ve civar beldeler, Şîi, Fatîmî ve Sünnî düşünce taraftarlarının her alanda hem fikrî hem de fiilî mücadelelerine sahne olmuştur.

Şîilik bu dönemde Büveyhîler'in siyasî egemenliği sayesinde yaygınlık göstermiş, Bağdat ve çevresinde yaşama imkânı bulmuştur. Büveyhîler, Şîi düşüncüyü benimsemelerine rağmen Sünnî halifeyi ortadan kaldırmamışlardır. Hilafeti ortadan kaldırmaya teşebbüs etseler de Bağdat'taki Şîi-Sünnî çatışmasından çekinmişler ve bundan vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple hilafet makamını kendi siyasî ve fikrî egemenliklerinin güç kazanmasında bir denge unsuru olarak kullanmışlardır. Bundan dolayı aynı dönemde Şîi Fatîmî halifesine bu dengeyi bozmamak adına biat etmemişlerdir. Gözettikleri bu denge sayesinde kendi inanç ve düşüncelerini yaymak için müsait bir ortam tesis etmişlerdir. Şîi hadis külliyyatı böyle bir ortamda yazılma imkânı bulmuş, Bağdat'ta ilk bağımsız Şîi okulu yine bu dönemde inşa edilmiştir.¹⁰

⁹ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, VIII, 395.

¹⁰ Azimli, "Abbâsî Hilafetinde Büveyhî Egemenliği", s. 425.

Ehl-i sünnet ile Şîa arasında mücadele o raddeye varmıştır ki Bağdat'ta cami duvarlarına Şîa müntesipleri tarafından bazı sahâbelere lanet ve hakaret içerikli yazılar yazılmış, Ehl-i sünnet mensupları bu yazıları silerek karşı koymaya çalışmıştır. Ehl-i sünnet mensuplarının bu neviden mukavemetlerine rağmen Şîi tahrikler bizzat Büveyhî hükümdarları eliyle desteklenmiş ve ısrarla bu davranışlara devam edilmiştir.¹¹

Filî bir şekilde sokaklarda tezahür eden çekişmeler kültürel sahada da kendini göstermiştir. Büveyhî hükümdarları muharrem ayının onuncu gününde Hz. Hüseyin'in matemini tutmak için halkın sokaklara inmesini, dükkanların kapatılıp alışverişlere son verilmesini emretmiştir. Bu emre binaen halk, meydanlarda günümüzde de benzerleri görülebilen çeşitli ritüeller eşliğinde matem tutmuştur. Bu matem gününün yanı sıra yine Büveyhî hükümdarları tarafından zilhicce ayının on sekizinci günü bayram ilan edilmiş ve halkın da bu günü bayram sevinciyle geçirmesi emredilmiştir. Söz konusu gün Ğadîr-i Hum bayramı olarak kutlanmıştır.¹² Bâbu'l-Basra bölgesinde bazı cahil Sünnî gurupların ise Şîilerin söz konusu iki önemli gününe karşı olarak bu günlerden sekiz gün sonra kutlanmak üzere bayram ihdas ettikleri de dile getirilmiştir. Bu günlerden birisi Şîilerin Ğadîr-i Hum bayramından sekiz gün sonra Hz. Peygamberle Hz. Ebû Bekir'in mağaraya girdikleri gün anısına, diğeri de Şîilerin matem gününe karşı olarak Mus'ab b. Zübeyr'in öldürülmesinin matemini tutmak için düzenlenmiştir.¹³

Büveyhîler takip ettikleri denge siyaseti sayesinde Bağdat ve diğer civar beldelerde Şîilik düşüncesini ve ritüellerini yayma imkânı bulmuştur. Elde ettikleri siyasî güç ve imkanlarla kendilerine özgür bir ortam oluşturmuşlardır. Bu özgür ortamda inanç ve düşüncelerini yaymak için pek çok kütüphanenin inşa edilmesine yahut zenginleştirilmesine destek vermişlerdir. Hatta inşa ettikleri ilim merkezleri ve kütüphanelerin yanı sıra sırf sempati kazanabilmek için Şîi olmayan ilim adamlarını bile saraylarında barındırmışlardır.¹⁴

Aynı dönemlerde İslâm dünyasında ikinci bir hilafet merkezi vardı. Fatımîlerin Mısır başkentli kurduğu yönetim Abbâsî hanedanlığının yanında ikinci bir hilafet merkezini teşkil etmiştir. Fatımî devletinin büyüyüp gelişmesiyle birlikte benimsedikleri Şîilik mezhebi de ilerleme kaydetmiş, Bağdat merkezli Abbâsî hanedanlığı ve hilafeti için bir tehdit unsuru olmuştur.¹⁵ Fatımîler hakim oldukları bölgeleri şîileştirmekle kalmamışlar, hakim olmadıkları bölgelerde de yetiştirdikleri dâiler yardımıyla Sünnîliği ve Abbâsî hilafetini zayıflatmak amacıyla propaganda

¹¹ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, VII, 275.

¹² İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, VII, 279-280.

¹³ Ebu'l-Fidâ İbnu'l-Keşîr ed-Dımaşkı, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetu'l-Me'ârif, Beyrut, 1991, XI, 325-326.

¹⁴ Reşâd Abbas M'atûk, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'l-İrâk hılâle'l-'Asrı'l-Büveyhî*, Câmîiatu Ümmü'l-Kurâ, Mekke, 1990, s. 107-112.

¹⁵ W. Barthold, *İslâm Medeniyet Tarihi*, trc. M. Fuad Köprülü, 4.bs., Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 61.

faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁶ Şîî Fatımîlerin idare ettiği hanedan Fatımî davetini yaymak için çeşitli propaganda yollarına başvurmuş ve bu amaç uğruna çeşitli merkezler inşa etmiştir. Fatımîler, kendi akidelerinin ve kültürlerinin yanında Fatımî düşünce temeline dayanan ilmî ve edebî kültürün yayılmasına da önem vermişlerdir. Ezher Camii, bu dönemde Mısır'da Fatımî davetini yaymak üzere kurulmuş bir eğitim merkezidir. Ezher, Fatımî davetinin merkezi olmuş, Şîî akidesinin ve fikhinin temel kitapları burada okutulmuştur. Fatımî davetin kültürel boyutu yalnızca Ezher ile sınırlı kalmamış, zengin kütüphaneler de inşa edilmiştir. Kütüphaneler her türlü ilim dalına ait en önemli eserlerle donatılmıştır. Örneğin Dâru'l-Hikme adlı kütüphane fıkıh, hadis, nahiv, lügat eserleriyle birlikte tıp, kimya, felsefe, mantık, matematik ve astronomi gibi ilimler hakkında telif edilen eserlerle de teçhiz edilmiş, her türlü seviyeden halkın kütüphaneye gelip eserleri incelemesi için çeşitli kolaylıklar tanınmıştır. Kütüphane sahip olduğu nitelikler sayesinde pek çok öğrenci ve hocanın Mısır'a gelmesini sağlamıştır.¹⁷

Fatımî devletinin geniş kapsamlı Şîî propagandasını engellemek için Sünnî hilafet ve devletler tarafından çeşitli çabalar sarf edilmiştir. Fatımî devletinin sunduğu geniş kolaylıklar sayesinde müderris ve öğrencileri celbeden Ezher Camii ve diğer kurumların propaganda faaliyetlerine karşı yeni bir medrese kurulma ihtiyacı hissedilmiştir. Zira Sünnî düşünce üzere eğitim veren medreseler şahıslar tarafından tesis edilmiş olup dağınık bir yapı sergilediğinden organize bir şekilde Fatımî propagandasına karşı koyamamıştır. Öte yandan Şîîlik halk nezdinde oldukça itibar görmüş ve yürütülen propagandalar halktan destek almıştır.¹⁸ Devlet eliyle örgün ve organize bir şekilde Ezher Camii'nin Şîî propaganda faaliyetlerine mukavemet gösterecek medrese Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından kurulmuştur.¹⁹ Bağdat, Nişabur, Merv, Belh, Isfahan gibi pek çok beldede açılan Nizâmîye medreselerinin temel amacı halkı Şîîlerin propagandalarından koruyup Sünnî düşünceyi güçlendirmektir. Bu medreseler halk arasında yaygınlık gösteren Batınîlik düşüncesine karşı fikri anlamda mücadele etmiş, Sünnîliğin bizzat devletin idare ettiği örgün eğitim kurumu eliyle yayılmasını sağlamıştır. Bunların yanı sıra devletin ihtiyaç duyduğu memur ve bürokrat kadrosunu yetiştirmiş, yeni fethedilen ülkelerdeki halkların manen fethini temin etmiştir.²⁰

Nizâmîye medreseleri açılış amaçlarını gerçekleştirmede başarılı olmuştur. Bu medreselerin yürüttüğü fikrî mücadele sayesinde Batınî hareketler, düşünce ve kültür sahasındaki egemenliğini kaybetmiş, Şîîlik egemen mezhep olmaktan çıkmıştır. Halk

¹⁶ Yusuf Derviş Gavânime, *Gulâtu's-Şî'a'l-Bâtınıyye fî Bilâdi's-Şâm*, 1.bs., Câmîiatu Yermük, Amman, 1981, s. 20.

¹⁷ Muhammed Cemaluddin Surûr, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımıyye*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, tsz., s. 156.

¹⁸ Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fî'l-'Aşri's-Selçukî*, Matbatü'l-İrşâd, Bağdat, 1965, s. 223.

¹⁹ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmîye Medreseleri*, 2.bs., Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 79.

²⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 11.bs., Pegem Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 44.

nezdinde Şîi-Batınî propagandalar yerini Sünnî akideye bırakmıştır. el-Gazzâlî gibi siyasî, sosyal ve kültürel sahada büyük tesir bırakan alimler hep bu medreselere mensup müderrislerdir.²¹ Bu müderrisler sayesinde Bağdat'ın kültürel ve ilmî havası değişime uğramıştır. Nizâmiye'den yetişen öğrenciler icazet aldıktan sonra İslam beldelerine dağılmışlar ve İslam dünyasındaki ilmi, sosyal ve kültürel havanın olumlu yönde değişmesine katkı sağlamışlardır.²²

Özetle el-Haţîb et-Tebrîzî Fâtımî-Abbâsî, Büveyhî-Selçuklu, Şîi-Sünnî gibi siyasî ve kültürel açıdan pek çok mücadelenin yaşandığı bu dönemde dünyaya gelmiştir. Özellikle et-Tebrîzî'nin ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği Bağdat ve Tebrîz gibi beldeler bu mücadeleye en fazla tanıklık eden şehirler olmuştur.

²¹ Emin, *Târîhu'l-İrâk*, s. 226.

²² Emin, *Târîhu'l-İrâk*, s. 236.

BİRİNCİ BÖLÜM
el-HAṬİB et-TEBRİZÎNİN HAYATI VE ESERLERİ

1. Doğumu, İsmi ve Nisbesi

el-Ḥaṭīb et-Tebrîzî 421/1030 yılında nisbesinden de anlaşılacağı üzere Tebrîz'de dünyaya gelmiştir.²³ Tam adı Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali b. Muhammed b. el-Hasen b. Bisṭâm eş-Şeybânî el-Ḥaṭīb et-Tebrîzî'dir.²⁴

et-Tebrîzî'nin künyesi Ebû Zekerîyyâdır. Bu hususta herhangi bir ihtilaf vuku bulmamıştır. Ancak "hatip" lakabında ise çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Yakût el-Ḥamevî (ö. 626/1229) ve İbnu'l-Ḳıfṭî (ö. 646/1248) et-Tebrîzî'nin değil babasının hatip olduğunu ileri sürmekte, es-Suyûtî'de bu görüşü desteklemektedir.²⁵ Hatta İbnu'l-Ḳıfṭî, et-Tebrîzî'nin bir eserinde kendisini *يَحْيَىٰ ابْنُ الْحَطِيبِ عَلِيٍّ* (Hatip olan Ali'nin oğlu) şeklinde takdim ettiğini ve bunu bizzat kendisinin gördüğünü söylemiştir.²⁶ Ancak genellikle kaynaklarda et-Tebrîzî'nin kendisi hatip olarak vasıflanmıştır. Bazı kaynaklarda ise et-Tebrîzî'nin özellikle hatip olarak tanındığı belirtilmektedir.²⁷

et-Tebrîzî'nin lakabı hakkında ihtilafı ortadan kaldıracak net bir bilgiye ulaşılamamıştır. İbnu'l-Ḳıfṭî'nin gördüğünü söylediği nüshaların yanı sıra et-Tebrîzî'nin bizzat kendi el yazısı ile kendisini el-Ḥaṭīb olarak isimlendirdiği nüshalar da mevcuttur.²⁸ Kaynaklarda bazen babasının hatip olduğunu öne süren görüşler olsa da çoğunlukla tercih edilen bizzat kendisinin hatip olduğudur. Her iki görüşün de birbirine aykırı olmadığını düşünen müellifler de vardır. Bu müellifler hatip lakabı ile anılan kimselerin çok bulunduğu bir çağda aynı zamanda hem babanın hem de oğlunun aynı lakapla anılmasını mümkün bulmakta, dolayısıyla et-Tebrîzî'nin hem kendisinin hem de babasının hatip olmasını imkan dahilinde düşünmektedir.²⁹

Tebrîzî nisbesi ise doğduğu şehir olan Tebrîz'e nispetle verilmiştir. Tebrîz'de doğmuş ve burada yetişmiştir.³⁰

²³ Yakût er-Rûmî el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, thk. İhsan Abbas, 1.bs., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, s. 2825; Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-'A'yân ve Enbâu Ebnâü'z-Zemân*, thk. İhsan Abbas, 1.bs., Dâru Sâdır, Beyrut, 1972, VI, 196.

²⁴ Ebû Şa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Maşûr et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 1.bs., Dâru'l-Cenân, Beyrut, 1988, I, 446; Ebu'l-Berekât Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Ṭabakâti'l-Udebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî, Matbaatu'l-Meârif, Bağdat, 1959, s. 254.

²⁵ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI-2823; Cemalüddin Ebu'l-Hasen 'Ali b. Yusuf el-Ḳıfṭî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuḥât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1.bs., Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1986, IV-28; Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Ṭabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2.bs., Dâru'l-Fikr, 1979, s. 338.

²⁶ İbnu'l-Ḳıfṭî, *İnbâhu'r-Ruvât*, IV, 28.

²⁷ İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 191.

²⁸ Fahreddin Ḳabâve, *Menhecu't-Tebrîzî fî Şurûhihi ve'l-Ḳıymetu't-Târîhiyyetu li'l-Mufaḍḍaliyyât*, 2.bs., Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1997, s. 12.

²⁹ Ḳabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 12.

³⁰ Ḳabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 11.

2. Hocaları ve Öğrencileri

el-Ḥaṭīb et-Tebrîzî, ilim öğrenmek için çeşitli bölgelere seyahat etmiş, bu sayede dönemin meşhur alimleri ve dilcilerinin derslerini takip etmiş, pek çok alim ve dil bilgininden ders alma imkânı bulmuştur. Hocaları arasında en önemli isim Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî'dir (ö. 449/1057). el-Ma'arrî, et-Tebrîzî'nin dilcilik yönüne en fazla etki eden dil bilgini olmuştur. et-Tebrîzî de hocaları arasında el-Ma'arrî'nin ayrı bir öneme sahip olduğunu ikrar etmiştir.³¹ Bundan dolayı el-Ma'arrî'nin üzerinde durulması ayrı bir önem arz etmektedir.

Tam adı Ahmed b. Abdullah b. Süleyman Ebu'l-'Alâ et-Tenûhî el-Ma'arrî'dir. 363/973 yılında Maarretun-Nu'man'da doğmuştur. el-Ma'arrî, çocukluğunda kör kalmış ve geri kalan hayatını kör geçirmek zorunda kalmıştır. Bir müddet Bağdat'ta bulunmuş daha sonra doğduğu şehre Maarratu'n-Nu'mân'a dönmüş ve ölene kadar buradan ayrılmamıştır.³²

el-Ma'arrî, kaynaklarda belirtilen bilgilere göre dine önem vermeyen bir dilcidir. Peygamberlere ve öldükten sonra dirilmeye inanmadığına dair rivayetlerin yanı sıra onun Brahmanizmi benimsediği de söylenmiştir. el-Ma'arrî hayvanlara eziyet edildiğini düşündüğü için hayatının büyük çoğunluğunda et, süt ve yumurta gibi hayvansal bir gıda tüketmemiş, yalnızca bitki çeşitleri ile beslenmiştir. Hastalandığında bile doktorun et yemesine dair yaptığı tavsiyesini dinlememiş, hastalığının artması pahasına da olsa et yemeye yaklaşmamıştır.³³

el-Ma'arrî'nin dine karşı tutumu hakkında fikir veren diğer bir rivayette öğrencisi et-Tebrîzî ile arasında geçen bir diyalogdur. el-Ma'arrî et-Tebrîzî'ye neye iman ettiğini sormuş, öğrencisinden aldığı cevaba karşılık kendisinin iman karşısında şüpheli durduğunu belirtmiştir.³⁴

Eserlerinde el-Ma'arrî'nin şiirlerini aktaran âlimlerden bazıları onu küfür ve ilhad ile itham etmiştir.³⁵ Hatta Bağdat'tan Ma'arratu'n-Nu'mân'a geri dönüş sebebinin, söylediği şiirler ve sahip olduğu fikirlerden dolayı Bağdatlı âlimler tarafından cezalandırılmaktan kaçmak istemesi olduğuna dair bazı rivayetler mevcuttur.³⁶

³¹ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I, 305.

³² Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Şâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Ḥaṭīb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, 1.bs., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002, V, 397.

³³ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I, 303.

³⁴ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I, 303; Salâhuddîn Halil b. Aybek b. Abdullah es-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Verfeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, 2000, VII, 65.

³⁵ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntaşam*, XVI, 2627; Ebû'l-Faḍl 'Iyâd b. Mûsâ b. 'Iyâd b. 'Amrûn el-Yaḥşubî el-Ḳâdî 'Iyâd, *eş-Şifâ bi Ta'rifî Ḥuḳûki'l-Muştafa*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, II, 524.

³⁶ Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer b. Keşir ed-Dimeşki İbnu'l-Keşir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, 1.bs., Dâru Hicr, byy, 1997, XII, 72.

Bunlara mukabil el-Ma'arrî'nin dine karşı bu tavrından tövbe edip vazgeçtiği de belirtilmektedir.³⁷ Dinî inancı bakımından kesin bir bilgiye sahip olunmasa da et-Tebrîzî, hocaları arasında el-Ma'arrî'nin ayrı bir yeri olduğunu belirtmiştir. et-Tebrîzî'nin, hocasının dine karşı bu tavrından ne kadar etkilendiği ise net değildir. Rivayetler arasında el-Hatîb et-Tebrîzî'nin de içki içtiğine, derslere sarhoş katıldığına ve dini yönden çok güvenilir bir kimse olmadığına dair haberler varit olmuştur.³⁸ Hatta bunlar arasında et-Tebrîzî'nin, hocası el-Ma'arrî gibi dinsiz bir kimse olduğuna dair ihtiyatla yaklaşılması gereken uç rivayetler de vardır.³⁹ Ancak et-Tebrîzî'nin döneminde çok tanınan bir dil bilgini olması, dönemin en iyi eğitim öğretim kurumları olan Nizâmiye Medreselerinde müderrislik vazifesini ifa etmesi bu rivayetlerin objektif olmadığını göstermektedir. Zira et-Tebrîzî'nin talebelerinden hiçbirisi ona dair herhangi bir olumsuz yorumda bulunmamıştır. Şayet et-Tebrîzî bu tür olumsuz davranışları ile meşhur olsaydı talebelerinden herhangi biri bunu belirtir yahut Nizâmiye Medresesinde ders vermesi engellenirdi.

el-Ma'arrî'nin manzum, mensur ve risale türünde yazılmış pek çok eseri vardır. et-Tebrîzî'nin şerh ettiği *Saktu'z-Zend*, ve *Luzûmu Mâ Lâ Yelzem* adlı eserler el-Ma'arrî'nin manzum eserleri arasında sayılırken Kurân'a nazîre olarak kaleme alındığı iddia edilen *el-Fuşûl ve'l-Gâyât*, *Mülka's-Sebil fi'l-Va'z ve'z-Zühd* ve *Zecru'n-Nâbiḥ* gibileri de mensur eserler arasında yer almaktadır. *Risâletu'l-Gufrân* ise el-Ma'arrî'nin risaleleri arasında en önemlisidir.⁴⁰ Bu eserlerin haricinde el-Ma'arrî'nin daha pek çok eseri vardır. Ancak çalışmanın sınırlarını aşmaması sebebiyle söz konusu eserler burada zikredilmemiştir.⁴¹

et-Tebrîzî'nin bir diğer önemli hocası İbnu Burhân en-Naḥvî'dir (ö. 456/1064). Tam adı Abdulvâhid b. Ali b. Burhân el-'Uḫberî en-Naḥvî el-Başrîdir. Lügat, nesep, eyyâmu'l-'Arab gibi pek çok ilim dalında derinleşmiştir. Hadis ilmi ile de iştigal etmiş ancak herhangi bir rivayette bulunmamıştır. Huysuz bir karaktere sahip olmasına rağmen çevresindeki öğrenci halkası hiç eksik olmamıştır. 456/1064 yılında çarşamba günü vefat etmiş ve Şûniziyye kabristanına defnedilmiştir. Kaynaklarda telif ettiği eserler hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.⁴²

et-Tebrîzî'nin hocaları arasında bulunan bir başka dil bilgini İbn Dehhân'dır. et-Tebrîzî'nin biyografisini ele alan kaynaklarda İbn Dehhân adında bir hocasının

³⁷ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I, 305.

³⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Abdilgani b. Ebî Bekr b. Şucâ' Mu'innuddin İbnu Nuḫta el-Bağdâdî, *İkmâlu'l-İkmâl*, thk. Abdulkayyum AbduRabbî'n-Nebî, 1.bs., Câmîatu Ummu'l-Kurâ, Mekke, 1989, I, 484; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2823

³⁹ Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân fi Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berakât vd., 1.bs., Dâru'r-Risâletu'l-'Alemiyye, Dimaşk, 2013, XIX, 23.

⁴⁰ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 81-91.

⁴¹ el-Ma'arrî'nin eserleri için bkz., Abdulaziz el-Meymenî, *Ebu'l-'Alâ ve Mâ İleyhi*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s. 197.

⁴² el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 213; Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Abdillâh ed-Delci el-Miṣrî, *el-Felâketu ve'l-Meflûkân*, Matbaatu's-Şa'b, byy., 1904, s. 117.

olduğu belirtilmiştir.⁴³ Fakat kaynaklarda et-Tebrîzî'nin hocası olan İbn Dehhân'ın isim, nisbe ve künyesine dair görüş birliği yoktur. Bazı kaynaklar et-Tebrîzî'nin bahsi geçen hocasını el-Hasen b. Muhammed b. Ali b. Recâ b. Dehhân el-Luğavî olarak zikrederken⁴⁴ kimi kaynaklar da bu şahsın Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek b. Ali b. Dehhân el-Luğavî olduğunu belirtmiştir.⁴⁵

Birbirinden farklı kimseler olduğu isimleri, hocaları ve buldukları bölgelerden anlaşılabilir⁴⁶ mezkûr her iki zatın da öğrencileri arasında et-Tebrîzî zikredilmektedir. Bu şahıslardan birinin tam adı el-Hasen b. Muhammed b. Ali b. Recâ b. Dehhân el-Luğavî'dir.⁴⁷ Diğeri ise Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek b. Ali b. Dehhân el-Luğavî'dir.⁴⁸ Kaynaklarda el-Hasen b. Muhammed b. Ali b. Recâ b. Dehhân el-Luğavî'nin biyografisi çok sınırlı malumatlarla verilirken, Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek b. Ali b. Dehhân el-Luğavî'nin biyografisine daha geniş bir şekilde yer verilmiş, eserleri ayrıntılı bir şekilde zikredilmiştir. el-Hasen b. Muhammed b. Ali b. Recâ b. Dehhân hakkında en ayrıntılı bilgiyi veren es-Suyûtî olup verdiği bilgiler birkaç satırı geçmemektedir.⁴⁹ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ* adlı eserinde yukarıda mezkur her iki şahsın biyografilerine ayrı ayrı yer vermiş ve et-Tebrîzî'yi her ikisinin de öğrencileri arasında zikretmiştir.⁵⁰

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle; ortaya iki ihtimal çıkmaktadır: Muhtemelen kaynaklarda zikredilen her iki isim de doğrudur ve et-Tebrîzî'nin öğrencisi olduğu iki İbnu Dehhân vardır. Diğer bir ihtimal ise et-Tebrîzî'nin hocası Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek b. Ali b. Dehhân el-Luğavî'dir. Diğer İbnu Dehhân bu şahısla karıştırılmış ve kaynaklarda sehven bu şekilde belirtilmiştir. Zira el-Hasen b. Muhammed b. Ali b. Recâ b. Dehhân el-Luğavî'nin hayatı ve eserlerine dair kaynaklardaki bilgiler birkaç satırı geçmezken Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek b. Ali b. Dehhân el-Luğavî'nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgiler vardır.⁵¹ Bu da onun döneminde daha meşhur ve diğer Dehhân'a nazaran daha maruf bir kimse olduğuna delalet etmektedir. Örneğin ez-Zehebî, her iki şahsın da biyografisine yer vermiş ancak el-Hasen b. Muhammed b. Ali b. Recâ b. Dehhân'ı yalnızca ismen zikretmekle yetinmiş ve hayatı, eserleri ve öğrencileri hakkında

⁴³ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI; 2823.

⁴⁴ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2823; es-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XII, 144; Ebu't-Ṭâhir Muhammed b. Yâkûb el-Firuzabâdî, *el-Bulğa fi Terâcimi Eimmeti'n-Nahvi ve'l-Luğa*, thk. Muhammed el-Mısrî, 1.bs., Dâru Sa'deddin, Dımaşk, 2000, s. 117.

⁴⁵ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 191; el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 247.

⁴⁶ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 191; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, III, 1369.

⁴⁷ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, III, 997.

⁴⁸ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 247; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 191; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, III, 1369.

⁴⁹ Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr eş-Şuyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Ṭabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 2.bs., Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979, I, 523.

⁵⁰ Biyografiler için bkz., el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, III, 997, III, 1369.

⁵¹ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 47; İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, II, 382; Şemsüddin Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Aḥmed b. 'Osmân b. Kâymâz ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2006, XV, 260.

herhangi bir bilgi vermemiştir.⁵² Buna karşın Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek b. Ali b. Dehhân el-Luğavî'nin hayatını, eserlerini ve hocalarını ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır.⁵³

Kaynaklarda el-Hasen b. Muhammed b. Ali b. Recâ b. Dehhân'ın herhangi bir eseri zikredilmemiştir. Ebû Muhammed Saîd b. el-Mubârek b. Ali b. Dehhân'ın ise eserleri şu şekildedir; Ebû 'Alî el-Fârîsî'nin *el-İdâh* adlı eserine yapılmış kırk üç ciltlik bir şerh olan *Şerhu'l-İdâh*, İbn Cinnî'nin nahve dair yazmış olduğu *el-Lumâ'* adlı eserin şerhi *Şerhu'l-Lumâ'*, yine nahve dair *ed-Durûs fi'n-Nahv* ve *el-Fuşûl fi'n-Nahv*. Müellifin bunlar haricinde aruz, tefsir ve ezdâd alanına dair yazmış olduğu eserleri de vardır.⁵⁴

Abdülkâhir el-Cürcânî (ö.471/1078-79) de et-Tebrîzî'nin hocaları arasında yer almaktadır.⁵⁵ Tam adı Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdurrahman el-Cürcânî en-Nahvî'dir.⁵⁶ Aslen İrânlıdır ancak Cürcân'da doğmuş, burada yetişmiş ve ilmiyle şöhret bulmuştur. İlminden istifade etmek isteyen kimseler çeşitli bölgelerden Cürcân'a gelmiştir. el-Cürcânî özellikle belâgat alanında haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Kur'ân'ın i'câzının nazımda olduğundan bahsettiği *Delâilu'l-İ'câz*, belâgat ilminin beyan kısmına dair yazdığı *Esrâru'l-Belâga* en önemli eserlerindedir.⁵⁷

Ubeydullah er-Rakqî: Tam adı Ebu'l-Kâsım Ubeydillah b. Ali b. Ubeydillah b. Zenîn'dir. 371/981 yılında doğmuştur. Dil, edebiyat nahiv ve ferâiz alanlarında derin ilim sahibidir. Bağdat'ta kalmıştır. Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî ve er-Rab'î'den ders okumuştur. Kafiye ilmi hakkında bir kitabı olduğundan bahsedilmektedir.⁵⁸ 450/1058 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Bâbu Harb'e defnedilmiştir.⁵⁹

Ebu'l-Kâsım el-Şaşbânî: Tam adı el-Faḍl b. Muhammed b. Ali b. el-Faḍl el-Şaşbânî'dir. Basra'da ikamet etmiştir. Döneminde dil ilimlerinde otorite kabul edilmiş ve ilminden istifade etmek için kendisine pek çok öğrenci gelmiştir. Kaynaklarda adı tam olarak belirtilmemekle birlikte nahiv ilmi hakkında bir kitap telif etmiş, *es-Şihâh* adlı sözlüğe haşiye yazmıştır. Ayrıca *Kitâbun fi Eş'âri'l-'Arab*,

⁵² ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, 1.bs., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, byy, 2003, IX, 690.

⁵³ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 260.

⁵⁴ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 50.

⁵⁵ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824.

⁵⁶ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elîbbâ*, s. 248.

⁵⁷ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 188.

⁵⁸ eş-Şuyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 127.

⁵⁹ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 84.

Kitâbu'l-Emâlî gibi eserlerinin olduğu da zikredilmiştir. Kâim Biemrillah'ın hilafeti döneminde 444/1052 yılında vefat etmiştir.⁶⁰

Mezkûr isimler el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî'nin ilmî ve edebî kişiliğinin gelişmesinde doğrudan katkısı olan hocalarıdır. Kuşkusuz yukarıdaki isimler haricinde de et-Tebrîzî'nin ders aldığı hocaları vardır ancak onların et-Tebrîzî'nin üzerinde açık bir etkisi olmamıştır.⁶¹

et-Tebrîzî her ne kadar dil alanındaki uzmanlığı ile maruf olsa da onun hadis ilimlerine karşı da ilgisi olmuştur. Talebelik yıllarında hadis ilimlerini de tahsil etmiş ve muhtelif alimlerden hadis dersleri almıştır. Yukarıda bahsi geçen isimler haricinde et-Tebrîzî'nin hadis dersleri aldığı yahut kendisinden hadis rivayetinde bulunduğu hocalarının başında el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) gelmektedir.⁶² et-Tebrîzî el-Bağdâdî'den hadis ilmi ile ilgili dersler almıştır. Ayrıca hocası el-Bağdâdî'de ondan hadis rivayetinde bulunmuştur.⁶³ Ebu'l-Huseyn eş-Şâbî, Ebû Ṭayyib et-Ṭaberî, Ebu'l-Kâsım et-Tenûhî ve Ebu Abdullah Huseyn el-Venni⁶⁴ Sûr'da Suleym b. Eyyûb er-Râzî, Yûsûf ed-Dellâl es-Sâvî⁶⁵ ve Abdullah b. Ali, Vâsıtta Ebû Galib b. Beşrân,⁶⁶ et-Tebrîzî'nin el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî haricinde özellikle hadis alanında ders aldığı yahut rivayette bulunduğu hocaları arasındadır.⁶⁷

Fahreddin Kâbâve, et-Tebrîzî'nin hocaları arasında Ali b. Osman b. Cinnî (ö. 457/1065), Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-'Allâf en-Naḥvî (ö. 452/1060), Ebu'l-Ḥâsen Ali b. Ahmed el-Fâlî (ö. 448/1056), ve Ebu'l-Cevâiz el-Ḥâsen b. Ali b. Muhammed el-Vâsiṭî'yi (ö. 460/1068) de saymış olmasına rağmen kaynaklarda buna dair bir bilgi tespit edilememiştir.⁶⁸

et-Tebrîzî'nin uzun yıllar görev yaptığı Bağdat Nizâmiye Medresesi ise dönemin en meşhur eğitim öğretim kurumudur. Bu medreseye Müslüman coğrafyanın dört bir yanından öğrenciler gelmiştir. Öğrenciler bu kurumda eğitim almak için birbirleriyle yarışırken dönemin meşhur ilim adamları da böylesine şöhretli bir kurumda görev almak için rekabet içine girmişlerdir. el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî de bu kurumda hem müderrislik yapmış hem de kütüphanesini idare etmekle

⁶⁰ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 241; İbnu Nuḳṭa, *İkmâlu'l-İkmâl*, I, 484; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, V, 2180.

⁶¹ Kâbâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 17.

⁶² el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824.

⁶³ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 108; İbn Hallikân, el-*Vefeyât*, VI, 191.

⁶⁴ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 618; İbn Hallikân, el-*Vefeyât*, II, 138.

⁶⁵ İbn Hallikân bu ismi es-Seyyârî olarak zikretmiştir. Bkz., İbn Hallikân, el-*Vefeyât*, VI, 191.

⁶⁶ İbnu Nuḳṭa, *İkmâlu'l-İkmâl*, I, 484.

⁶⁷ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824; İbnu Nuḳṭa, *İkmâlu'l-İkmâl*, I, 484.

⁶⁸ Kâbâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 17.

görevlendirilmiş seçkin ilim adamlarından birisidir. et-Tebrîzî bu görevlere bizzat Nizâmülmülk tarafından tayin edilmiştir.⁶⁹

et-Tebrîzî meşhur bir eğitim kurumunda müderrislik yapması sebebiyle pek çok öğrencinin hocası olmuştur. Kuşkusuz Nizâmiye medresesinde eğitim gören öğrencilerin sayısı çok fazla olduğu için et-Tebrîzî'nin öğrencilerinin hepsini zikretmek mümkün değildir. Ancak en belirginlerini ve et-Tebrîzî'nin bizzat yetiştirdiği öğrencilerini belirtmek imkân dahilindedir. Aşağıda isimleri zikredilenler et-Tebrîzî'nin öğrencilerinden en meşhur isimlerdir:

el-Cevâlîkî: Tam adı Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. el-Ḥaḍr'dır.⁷⁰ el-Cevâlîkî 466/1074 yılında Bağdat'ta doğmuştur.⁷¹ Kendisi on yedi yıl boyunca Nizâmiye Medresesi'nde el-Ḥaḍîb et-Tebrîzî'den Arap edebiyatına dair dersler okumuştur. el-Cevâlîkî de hocası et-Tebrîzî'nin ikinci halefi olarak Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Burada es-Sem'ânî, İbnu'l-Enbârî ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî gibi meşhur simalar ona talebelik etmiştir. Ahlâkî faziletleri ve ilmi sayesinde Abbâsî halifelerinin ve özellikle Muktefî-Liemrillâh'ın (1136-1160) yakın ilgi ve iltifatına mazhar olmuş ve onun imamlığını yapmıştır.⁷² *Şerhu Edebi'l-Kâtib, el-Muarreb, Tetimmetu Durreti'l-Ġavvâs*, adında eserleri olan el-Cevâlîkî, 539/1146 yılında vefat etmiştir.⁷³

İbnu'l-Eşkar: Tam adı Ahmed b. Abdi's-Seyyid b. Ali b. el-Eşkar Ebu'l-Faḍl en-Nahvî el-Bağdâdî'dir. Hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi yoktur. Kesin olarak bilinmemekle birlikte yaklaşık hicrî 500 yılı dolaylarında öldüğü kaynaklarda zikredilmektedir.⁷⁴

İbnu't-Tilmîz: Asıl adı Ebu'l-Ḥasen Hibetullah b. Sâid b. İbrahim'dir. Hristiyan bir Arap hekimidir. Muvaffaku'd-Dîn ve Emînu'd-Devle unvanlarıyla da tanınmıştır. Bağdat'taki Hristiyanların ruhanî lideri olan İbnu't-Tilmîz hekimliğinin yanı sıra edebiyatla da ilgilenmiş, nazım ve nesirde başarı göstermiştir. Farsça, Yunanca, Süryanice gibi dilleri öğrenmiş, Arapça'da ise şiir nazmedecek kadar uzmanlaşmıştır. Tıpla ilgili eserlerine ek olarak edebî alanda *Dîvânu'r-Resâil* adında risaleler ile küçük bir şiir divanı olduğu nakledilmiştir. 560/1165 yılında doksan dört yaşında vefat etmiştir.⁷⁵

⁶⁹ Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 188.

⁷⁰ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 277.

⁷¹ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 335.

⁷² Muharrem Çelebi, "Cevâlîkî", *DİA*, İstanbul, 1993, XII, 438.

⁷³ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 277; el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 335.

⁷⁴ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I-357; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 42.

⁷⁵ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2771; el-Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, thk. İbrahim Şemseddin, 1bs., Dâru'lKutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, s. 254; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım İbnu Ebi 'Useybî'a, *Uyûnu'l-Enbâ fi Ṭabaḳâti'l-Eṭibbâ*, thk. Nizar Rıdâ, Mektebetu'l-Hayât, Beyrut, tsz., s. 349.

İbnu's-Şecerî: Tam adı Ebu's-Sa'âdât Hibetullah b. Ali b. Muhammed b. Hamza el-'Alevî'dir. 450/1058 yılında doğmuştur. Döneminde nahvi en iyi bilen kimse olduğu zikredilmektedir. Yaklaşık yetmiş yıl boyunca nahiv okutmuştur. Hadis ilmi ile de işğal etmiştir. Kerh bölgesinde Tâlibîlerin nakîbliği görevini yürütmüştür.⁷⁶ *Kitâbu'l-Emâlî, el-İntişâr, Şerhu'l-Lumâ', Kitâbu'l-Ĥamâse* ve *Kitâbu Ma'ttefeka Lafzuhu ve'htelefe Ma'nâhu* adında eserleri vardır. 542/1148 yılında vefat etmiştir.⁷⁷

İbnu'l-'Arabî: Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Meâfirî el-İşbili'dir. 468/1076 yılında doğmuştur. Babasıyla birlikte Bağdat'a gitmiş burada çeşitli muhaddislerden hadis dersleri almış, el-Ġazzâlî ve el-Ĥaṭîb et-Tebrîzî'nin derslerine devam etmiştir. Hadis, fıkıh, usul, ulûmu'l-Kurân, edebiyat, nahiv ve tarih ilimlerinde eserler kaleme alan Ebû Bekr İbnu'l-'Arabî, 543/1148 yılında vefat etmiştir.⁷⁸

İbnu'l-Hebbâriyye: Tam adı Muhammed b. Muhammed b. Salih Ebu Ya'lâ el-'Abbâsî'dir. İbnu'l-Hebbâriyye künyesi ile tanınmıştır. Daha çok makam mevki sahiplerine yaptığı hicivlerle meşhur olan bir şairdir. Nizâmülmülk'ün şairlerinden olduğu belirtilmektedir.⁷⁹ Eserleri arasında *Netâicu'l-Fitne fî Nazmı Kelîle ve Dimne, Kitâbu's-Sâdtî ve'l-Bâgım, Feleku'l-Me'ânî, ve Dîvânu İbnu'l-Hebbâriyye* zikredilmektedir. İbnu'l-Hebbâriyye 504/1110 yılında Kirman'da vefat etmiştir.⁸⁰ İbnu'l-Hebbâriyye her ne kadar bazı kaynaklar tarafından et-Tebrîzî'nin öğrencisi olarak belirtilse de⁸¹ kendisinin Nizâmiye medresesinde öğrenci olmasının tarih bakımından mümkün olmadığına dair görüşler de vardır.⁸²

el-Ĥâfız es-Selâmî: Tam adı Ebu'l-Faḍl Muhammed b. Nâsır b. Muhammed b. Ali b. Ömer el-Bağdâdî es-Selâmî'dir. Medinetu's-Selâm olarak da bilinen Bağdat'a nispetle es-Selâmî nisbesiyle de anılmıştır. 467/1075 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Dil ve edebiyat derslerini et-Tebrîzî'den almıştır. Döneminin önde gelen hadis hafızı ve muhaddislerindedir. Arap dilinde uzman, beliğ ve fasih bir kimsedir. İçlerinde es-Sem'ânî ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin de bulunduğu ilim adamlarını yetiştirmiştir. 550/1155 yılında vefat etmiştir.⁸³

⁷⁶ Nakîb: Peygamber soyundan gelen seyyid ve şeriflerin işleri ile ilgilenmesi için devlet tarafından görevlendirilen memurdur. Ayrıntılı bilgi için bkz., Tufan Buzpınar, "Nakîbu'l-Eşraf", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 322.

⁷⁷ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elîbbâ*, s. 283; el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2775; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 352.

⁷⁸ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 42.

⁷⁹ Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân*, XX, 88.

⁸⁰ İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, IV, 453.

⁸¹ Ķabâve, *Menhecû't-Tebrîzî*, s. 21.

⁸² İnci Koçak, "İbnu'l-Hebbâriyye", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 81.

⁸³ İbnu Hallikân, *el-Vefeyât*, IV, 293; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XX, 265.

el-Ḥaṭīb el-Ḥasfekî: Tam adı Mu'înu'd-Dîn Ebu'l-Faḍl Yahya b. Sulâme b. el-Ḥuseyn'dir. el-Ḥaṭīb el-Ḥasfekî adıyla tanınmıştır. Bugünkü Diyarbakır bölgesi yakınlarında hicrî 460 yılına yakın bir tarihte dünyaya gelmiştir. Bağdat'a gelmiş fıkıh alanında uzmanlaşmıştır. Dil ve edebiyat derslerini et-Tebrîzî'den almıştır. Bağdat'taki ilmi hayatının ardından doğduğu beldeye dönmüş, fetva müessesesinin başına geçmiştir. Arap dili alanındaki ustalığı o raddeye gelmiştir ki kendisine dönemin Maarrîsi denilmiştir. 551/1556 yılında vefat etmiştir.⁸⁴

es-Silefî: Tam adı Ebû Ṭalib Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Silefe es-Silefî el-Işbahânî'dir. Sadru'd-Dîn lakabı ile de bilinmektedir. 472/1079 yılında İsfahan'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini İsfahan'da telakki ettikten sonra Bağdat'a gelmiş burada başta hadis ilmi olmak üzere çeşitli ilimleri tahsil etmiştir. Dil ve edebiyat derslerini et-Tebrîzî'den almıştır. İlim tahsil etmek için pek çok yolculuğa çıkıp farklı şehirlerde ikamet eden es-Silefî 576/1180 yılında İskenderiye'de vefat etmiştir.⁸⁵

Abdulkadir Geylânî: Kâdiriyye tarikatının kurucusu olan Abdulkadir Geylânî'nin tam adı Muhyî'd-Dîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Ebî Sâlih Abdillâh'dır. 471/1077 yılında Gılân'da dünyaya gelmiştir. Genç yaşta Bağdat'a gelmiş ve burada çeşitli âlimlerden fıkıh ve hadis ilimlerini tahsil etmiştir. el-Ḥaṭīb et-Tebrîzî'den de dil ve edebiyat dersleri almıştır. Kısa zamanda fıkıh, hadis, nahiv gibi ilimlerde uzmanlaşmıştır. Yaklaşık doksan sene ömür süren Geylânî, 561/1165 yılında vefat etmiş ve ders verdiği medresesine defnedilmiştir.⁸⁶

Bahsi geçen öğrenciler haricinde et-Tebrîzî'nin kendi telif ettiği eserlerini rivayet etmesi yahut okutması için icazet verdiği kimseler de olmuştur. Buna örnek olarak Abdulmelik b. Ebî Bekr b. el-Ferakî Ebu'l-Kâsım el-Ḳazvinî (ö. ?) verilebilir. el-Ḳazvinî et-Tebrîzî'den *Şerḥu'l-Ḥamâse* adlı eserini okumuş ve bu eseri okutması yahut rivayet etmesi için et-Tebrîzî tarafından kendisine icazet verilmiştir.⁸⁷

et-Tebrîzî Nizâmiye Medreseleri'nde yaklaşık elli yıl boyunca müderrislik yapması sebebiyle pek çok öğrenci kendisinden dil ve edebiyat dersi almıştır, kuşkusuz bu öğrencilerin hepsini ismen tespit edip zikretmek mümkün değildir. Bunun yanı sıra et-Tebrîzî'den ders alan öğrencilerin her biri ondan aynı seviyede etkilenmemiştir. İçlerinde ilmî ve kültürel yönden açık bir şekilde et-Tebrîzî'nin etkisi altında kalan ve sonraki ilmî hayatına bunları taşıyan bariz isimler olduğu gibi yalnızca kısa bir süreliğine ders okumuş, bununla birlikte et-Tebrîzî'nin ilmî ve edebî

⁸⁴ Ebû Muhammed Cemalu'd-Dîn Abdurrahim b. el-Hasen b. Ali el-İsnevî, *Ṭabaḳātu'ş-Şâfiyye*, thk. Kemal Yusuf el-Ḥût, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, I, 210.

⁸⁵ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 274; İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, I, 105.

⁸⁶ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XX, 443; Şerafeddin Yaltkaya, *Meşâhîr-i Ulemâ*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayasbeyoğlu Koleksiyonu, 0657) 58a.

⁸⁷ Ebu'l-Kasım 'Abdulkerim b. Muhammed b. Abdulkerim el-Ḳazvinî er-Rafî', *et-Tedvin fî Ahbâri Ḳazvin*, thk. Azizullah el-Atardî, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, III, 269.

karakterinin etkisinde kalmamış öğrenciler de vardır. Onun yanında yetişmiş ve onun edebî ve ilmî yönlerinden etkilenmiş bariz isimler el-Cevâlikî, İbnu's-Şecerî, İbnu'l-Eşkar ve İbnu'l-'Arabî gibi yukarıda mezkûr kimselerdir. Bunların dışındaki öğrenciler et-Tebrîzî'den yalnızca ders okumakla yetinmiş ve ilmî hayatları içerisinde onun tesiri altında kalacak kadar hoca-talebe ilişkisinde bulunmamışlardır.⁸⁸

3. İlim Hayatı

el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî'nin hayatının çocukluk ve ilk gençlik yılları hakkında kaynaklarda net bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte hayatının ilk yirmi yılını Tebrîz'de geçirdiği ve ilk eğitimini burada aldığı bilinmektedir.⁸⁹ Tebrîz'den sonra eğitimine Bağdat, Basra, Cürcân gibi Tebrîz'e yakın yerlerde devam etmiştir. Bağdat'ta Ubeydullah b. er-Raḳkî ve İbnu Dehhân'dan, Basra'da el-Ḳaşbânî'den, Cürcân'da Abdulkâhîr el-Cürcânî'den ders almıştır. Farklı şehirlerde dönemin meşhur dil alimlerinden ders alan et-Tebrîzî, yeniden doğduğu beldeye Tebrîz'e dönmüştür.⁹⁰

Bu yıllarda et-Tebrîzî, el-Ezherî'nin *Tehzîbu'l-Luġa* adlı eserinin bir nüshasını temin etmiştir. Eseri dil ve edebiyat alanında yetkin bir kimseden okumak istemiş ve kendisine Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî'nin tavsiye edilmesi üzerine Maarratu'n-Nu'mân'a gitmiştir.⁹¹ Kaynaklar, onun yolculuğu esnasında *Tehzîbu'l-Luġa*'nın nüshasını bir torbanın içinde sırtına yüklediğini, binek alacak kadar parası olmadığı için Tebrîz'den Maarratu'n-Numân'a kadar yürümek zorunda kaldığını, yolculuk meşakkatinden dolayı sırtına aldığı nüshanın üzerine terinin sızdığını zikretmekte ve Bağdat'ta bir kütüphanede mevcut olan bu nüshanın suya düştüğü zannına kapılacak kadar et-Tebrîzî'nin terinden yıprandığını aktarmaktadır.⁹²

443/1051 yılları arasında Maarratu'n-Nu'mân'a gelen et-Tebrîzî burada yaklaşık üç sene boyunca 446/1054'a kadar el-Ma'arrî'nin talebeliğini yapmış, *Tehzîbu'l-Luġa*'nın yanı sıra el-Ma'arrî'nin kendi telif ettiği eserlerle birlikte Arap edebiyatının diğer önemli eserlerini de okuma fırsatı bulmuştur.⁹³

et-Tebrîzî, el-Ma'arrî ile birlikte geçirdiği üç yıldan sonra 447/1055 senesinde yeniden Bağdat'a gelmiş, burada İbnu Dehhân'dan ders okumuştur. Basra'da 453/1061 yılında Ebu'l-Cevâiz ve 454/1062 yılında da el-Ḳaşbânî gibi alimlerden ders almıştır. et-Tebrîzî, dil alimlerinin dersleri ile geçirdiği bu dönemden sonra 456/1064 yılında Dımaşk'a gitmiş ve dil üzerine yaptığı eğitim burada yerini fıkıh ve hadis ilmine bırakmıştır. Dımaşk'ta Ebû Bekr el-Ḥaṭîb el-Baġdâdî'den hadis ilmi

⁸⁸ Ḳabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 22.

⁸⁹ Ḳabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 13.

⁹⁰ Ḳabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 13.

⁹¹ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, IV, 28; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824.

⁹² el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, IV, 28; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824.

⁹³ Ḳabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 13.

üzerine dersler almıştır. Dımaşk'tan ayrıldıktan sonra hadis tahsiline Sûr şehrinde Suleym b. Eyyûb er-Râzî, Yûsuf ed-Dellâl es-Şâvî ve Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ali gibi âlimler nezdinde devam etmiştir. Hadis ağırlıklı bu ilim yolculuklarından sonra Mısır'a gelmiş ve burada da Ebû'l-Hasen Tâhir b. Bâbeşâz'a dil ve edebiyat konularında dersler vermiştir. Bütün bu ilim yolculuklarından sonra yeniden Bağdat'a dönmüştür.⁹⁴ Bağdat'ta bulunduğu süre boyunca dil ilimlerinde başvurulan en yüksek merci olmuştur.⁹⁵

Dönemin en büyük ilim merkezlerinde ilim tedrisatı yapan et-Tebrîzî, Bağdat'a en son gelişinde bu şehri bir daha terk etmemiş, vefat edinceye kadar buradan ayrılmamıştır.⁹⁶ Bu süre zarfında Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik görevi ve medrese kütüphanesinin idaresi kendisine verilmiştir.⁹⁷

Nizâmiye Medresesi'nin kütüphanesi devlet eliyle inşa edildiği için zengin bir kitap koleksiyonuna sahip olmuştur. Nizâmülmülk kütüphane ile ayrıca ilgilenmiş ve el-Haţîb et-Tebrîzî'yi "Hazînu Dâri'l-Kutub" (kütüphane baş sorumlusu) olarak bizzat kendisi tayin etmiştir. Kendisine hediye olarak gönderilen kitapları da medresenin kütüphanesine vakfetmiştir. Nizâmülmülk tarafından özel bir ilgiye mazhar olan kütüphane, çok zengin bir içeriğe sahip olduğu için Nizâmiye medresesindeki hoca ve öğrencileri kitap aramak sebebiyle diğer şehirlerdeki kütüphanelere gitme meşakkatinden kurtarmıştır.⁹⁸ et-Tebrîzî, böylesi bir kütüphanede idareci olmakla dönemin ilmî fırsatlarından büyük ölçüde istifade etmiştir. Hemen hemen zamanının en meşhur ve en önemli eserlerini elinin altında bulmuş, çeşitli şehirlerde muhtelif âlimlerden edindiği ilmî ve kültürel birikimini daha da artırmıştır.⁹⁹

Bağdat'a son gelişinden itibaren ölümüne kadar geçen süre zarfında et-Tebrîzî Bağdat Nizâmiye medresesinde müderrislik ve kütüphane kayımlığı görevini sürdürmüştür. Yaklaşık elli yılı kapsayan görevi boyunca Bağdat'ta dil ilimlerinde başvurulan bir otorite, derslerine katılmak için öğrencilerin yarıştığı bir müderris olmuştur.¹⁰⁰ Vefatından sonra et-Tebrîzî'nin Nizâmiye medresesindeki görevine Ali b. Ebî Zeyd el-Faşîhî tayin edilmiştir.¹⁰¹

el-Haţîb et-Tebrîzî, dil bilgini olmasının yanı sıra aynı zamanda bir şiir râvisidir. O, dil ve edebiyat alanındaki uzmanlığı kadar şiir râviliği yönüyle de

⁹⁴ Kabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 14; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824; Yâkût er-Rûmî el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, 2.bs., Dâru Sâdır, Beyrut, 1995. II, 13.

⁹⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yâfî'î, *Mirâtu'l-Cinân ve 'Abratu'l-Yekezân*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, III, 131.

⁹⁶ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2823

⁹⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824; el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elîbbâ*, s. 255;

⁹⁸ Özaydın, "Nizamiye Medresesi", 33/188.

⁹⁹ Kabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 14.

¹⁰⁰ el-Yâfî'î, *Mirâtu'l-Cinân*, III, 131; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824.

¹⁰¹ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elîbbâ*, s. 258.

tanınmıştır. Kaynaklarda muteber bir şiir râvisi olarak kabul edilmiş ve onun şiir rivayetlerine sıklıkla başvurulmuştur.¹⁰²

et-Tebrîzî'nin kaynaklarda bizzat kendisinin de şiir nazmettiğinden bahsedilmiş ve kendisine gelen bazı manzum mektuplara yine manzum bir şekilde cevap verdiği nakledilmiştir. Her ne kadar kendisinin nazmettiği şiirler olsa da bunlar bir divanı teşkil edecek çoklukta olmamış, yalnızca birkaç beyitle sınırlı kalmıştır. Seviyesiz insanlar arasında ikamet etmekten hayıflanmayı ihtiva eden şu beyit et-Tebrîzî'ye nispet edilen beyitlerden bir tanesidir;¹⁰³

فَنَنْ يَسَّامُ مِنْ الْأَسْفَارِ يَوْمًا فَإِنِّي سَمِّتُ مِنْ الْمَقَامِ
أَقْنَا بِالْعِرَاقِ عَلَى رِجَالٍ لِنَامٍ يَنْتُمُونَ إِلَى لِنَامٍ

Kim bir gün yolculuk yapmaktan sıkılırsa bilsin ki ben de bir yerde devamlı durmaktan bıktım.

(Öyle ki) Irak'ta kendileri gibi alçak olanlara mensup alçakların yanında kalakaldık.

Kaynaklarda et-Tebrîzî'nin kendisine manzum bir şekilde gönderilen mektuplara manzum bir şekilde cevap verdiğini gösteren beyitler de rivayet edilmiştir. Örneğin el-'Amîd el-Feyyâd isimli bir şahsın gönderdiği medih içerikli mektuba et-Tebrîzî aşağıdaki beyitlerle cevap vermiştir.¹⁰⁴

قُلْ لِلْعَمِيدِ أَحْيَى الْعَلَا الْفِيَّاضِ أَنَا قَطْرَةٌ مِنْ بَحْرِكَ الْفِيَّاضِ
شَرَفْتَنِي وَرَفَعْتَ ذِكْرِي بِالَّذِي أَلْبَسْتَنِيهِ مِنَ الثَّنَا الْفَضْفَاضِ
أَلْبَسْتَنِي حُلَّ الْقَرِيضِ تَهْمُضًا فَرَفَلْتُ مِنْهَا فِي عَلَاً وَرِيَّاضِ
أَيُعَارِضُ الْبَحْرَ الْعَطَامِطَ جَدُولٌ أَمْ دُرَّةٌ تَقَّاسُ بِالرَّضْرَاضِ
يَا فَارِسَ النَّظْمِ الْمُرْصِعِ جَوْهَرًا وَالنَّوْثِ يَكْشِفُ عَمَّةَ الْأَمْرَاضِ
يُرِي بِهِ الْغَرَضَ الْبَعِيدَ وَقَدْ غَدَا فِكْرِي يَقْصُرُ عَنْ مَدَى الْأَغْرَاضِ
لَا تَلْزِمَنِي مِنْ ثَنَائِكَ مُوجِبًا حَقًّا فَلَسْتُ لِحَقِّهِ بِالْقَاضِ
فَلَقَدْ عَجَزْتُ عَنِ الْقَرِيضِ وَرُبَّمَا أَعْرَضْتُ عَنْهُ أَيَّمَا إِعْرَاضِ
أَنْعَمَ عَلَيَّ بِسَطِّ عُدْرِي إِنِّي أَقْرَرْتُ عِنْدَ نَدَاكَ بِالْإِنْفَاضِ

Değerli dostum el-'Amîd el-Feyyâd'a dedi: Ben senin engin denizinden yalnızca bir damlayım.

¹⁰² Ebu'l-Kâsım b. Hibetullah b. 'Asâkir, *Târihu Medineti Dimaşk*, thk. Ömer Ğarâme el-'Amrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995, XII, 30; el-Ħamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I, 309, IV, 1646

¹⁰³ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 257; el-Ħamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825; İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 196.

¹⁰⁴ İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 196.

Bana giydirdiğin bu görkemli övgü elbisesiyle şanımlı yüceltip beni şereflelendirdin.

Sen bana şiir elbisesini ziynet olarak giydirdin. Bende o ziynetle yüksek bahçeler içinde salta salta yürüdüm.

Ufak bir su kanalı koskoca bir denizle boy ölçüşebilir mi? Yahut bir inci tanesi bir çakıla denk midir?

Ey mücevherlerle bezenmiş nazımların ve sadra şifa olan nesirlerin süvarisi!

Ben anlamaktan bile acizken o nazım ve nesriyle en zor meramları ifade edebilir.

Benden seni övmemi bekleme zira ben bunu hakkıyla yerine getirebilecek birisi değilim.

Ben (senin gibi) şiir nazmetmekten acizim ve belki de bundan tamamen uzağım.

(Bu özrümünden dolayı) Beni bağışla! Çünkü ben alicenaplığın karşısında aczimi itiraf ettim.

el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî'nin şiirleri bu neviden beyitlerle sınırlı kalmış, bir divanı teşkil edecek hacme ulaşmamıştır. Bununla birlikte çeşitli vesilelerle söylediği beyitler kaynaklarda zikredilmiştir. et-Tebrîzî, her ne kadar şiir nazmetse de bir şairden öte bir dil bilimci olarak kabul edilmiştir.

el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî, dil ve edebiyat alanındaki eğitiminin yanı sıra hadis ilmi tahsili ile de meşgul olmuştur. Her ne kadar dilcilik yönü asıl ilmî karakterini temsil etse de kaynaklarda et-Tebrîzî'nin hadis ilmine ilgisinin yalnızca tahsil boyutlarında kalmayıp hadis rivayet etmeye kadar uzandığına delalet eden ibareler vardır. et-Tebrîzî'nin hadislerin isnat zincirinde yer alması ve bizzat kendisinin rivayette bulunduğu hadis metinlerinin kitaplarda mevcut olması onun bu ilimle yalnızca tahsil mertebesinde işgal etmediğini gösteren delillerdendir.¹⁰⁵ Üstelik hadis ilmiyle olan bu ilişki o boyutlara ulaşmıştır ki hocası el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, et-Tebrîzî'den hadis rivayetinde bulunmuştur.¹⁰⁶ Bir hocanın öğrencisinden hadis rivayetinde bulunması et-Tebrîzî hakkında araştırma yapan Plessner gibi bazı oryantalistleri yanlış

¹⁰⁵ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824; İbnu Nuḳta, *İkmâlu'l-İkmâl*, I, 484; Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. el-Kâsım İbni Ebî Uşeybia, *Uyûnu'l-Enbâ' fi Ṭabakâti'l-Eḫbbâ*, thk. Nizâr Rıdâ, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, tsz, s. 704.

¹⁰⁶ el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 108; İbn Ḥallikân, *el-Vefeyât*, VI, 191.

değerlendirmelere sevk etmiştir. Oysa hadis geleneğinde hocanın talebesinden rivayette bulunması bilinen bir husustur.¹⁰⁷

et-Tebrîzî'nin hadis ilmiyle ilgilenmesi onun ilmî karakterine de etki etmiştir. Hadis ilmindeki isnat sistemini aynı hassasiyetle dil ilimlerine uygulamaya gayret etmiştir. Kazandığı bu isnat disiplininden dolayı okuduğu eserlerin müellifinden itibaren isnat yöntemiyle kimler tarafından okunup okutulduğunu bilmek istemiştir. Hocası el-Ma'arrî ile yaşadığı bir diyalog onun bu konudaki ciddiyetini göstermektedir. et-Tebrîzî, İbnu's-Sikkît'in (ö. 244/858) *İslâhu'l-Mantık* adlı eserini el-Ma'arrî'den okuduğu zaman hocasına bu eserin İbnu's-Sikkît'e dayanan isnat zincirini ısrarla sormuştur. Ancak el-Ma'arrî ona kendisinin isnat ile işinin olmadığı, şayet isnat sistemine bu denli önem veriyorsa başka bir hocadan ders alması gerektiğini söylemiş ve et-Tebrîzî'nin bu isteğine şiddetle karşı çıkmıştır.¹⁰⁸

Sonuç olarak et-Tebrîzî, Arap dilindeki uzmanlığı ile bilinen bir dilci ve müderristir. Dil alanındaki uzmanlığının yanı sıra rivayetlerine güvenilen şiir râvisi olarak da kabul edilmektedir. Talebeliği döneminde çeşitli hocalardan edindiği hadis ilmiyle iştigal etmiş, bazı rivayetlerde bulunmuştur. Tahsil ettiği hadis ilmi onun dil alanındaki çalışmalarını etkilemiştir. Özellikle hadis ilmindeki isnat sistemi ilmî kişiliğinin karakteristik özelliklerinden birisi haline gelmiş ve bunu dil alanında tatbik etmeye çalışmıştır.

4. Eserleri

et-Tebrîzî seksen yıllık ömrüne irili ufaklı pek çok eser sığdırmıştır. Eserlerinin büyük bir çoğunluğunu, şiir divanlarına ve lügavî eserlere yapılan şerh çalışmaları oluşturmaktadır. Ancak bunların yanı sıra Kurân tefsiri ve Hadis ile ilgili bazı çalışmalar da ona nispet edilmiştir. el-Hatîb et-Tebrîzî'nin tespit edilebilen eserleri şu şekildedir:

4.1. Telif Eserleri

4.1.1. Tefsîru'l-Ķurâni'l-Kerîm

Kurân tefsiri ile ilgili bir çalışma olup günümüze ulaşmamıştır. Yalnızca bazı kaynaklarda bu isimde bir eser et-Tebrîzî'ye nispet edilmiş, eserin içeriğine ve özelliklerine dair herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır.¹⁰⁹

4.1.2. İ'râbu'l-Ķurâni'l-'Azîm

Kurân-ı Kerim'in irabı hakkında olup günümüze ulaşmamıştır.¹¹⁰ Eserin adının *el-Mûlahhas* olduğuna dair bilgiler de vardır.¹¹¹

¹⁰⁷ Özel, "Hatîb Tebrîzî", 40: 223-224.

¹⁰⁸ el-Ķıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 104.

¹⁰⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825.

¹¹⁰ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 255; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825;

4.1.3. Muḳaddime fi'n-Nahv

Kaynaklarda eser hakkında ayrıntılı bir bilgiye rastlanmamıştır. Adından anlaşılacağı üzere nahiv ilmi ile ilgili temel seviyede bilgileri ihtiva eden bir eser olduğu düşünülmektedir. Eser günümüze ulaşmamıştır.¹¹²

4.1.4. el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi

Bu çalışmaya konu olan eserdir. Eser hakkında ayrıntılı bilgi ilgili bölümlerde zikredilmiştir.

4.1.5. Meḳâtilu'l-Fursân

Tehzîbu Meḳâtilu'l-Fursân ismiyle de kaynaklarda zikredilen eser günümüze ulaşmamıştır.¹¹³

4.1.6. Mâ Yuḳrau Min Âhîrihî Kemâ Yuḳraü Min Evvelihî

Eser adından anlaşılacağı üzere hem başından hem sonundan aynı şekilde okunan kelimelere dair hazırlanmış bir sözlük mahiyetindedir. Eserin herhangi bir baskısına ulaşılamamakla birlikte İbrahim b. Huseyn el-'Alevî tarafından tahkik edilip Bağdat'ta 1958 yılında *Mecelletu'l-Âdâb ve'l-'Ulûm* adlı dergide neşredildiği belirtilmiştir.¹¹⁴

4.1.7. el-Mulahhaş fi İ'râbi'l-Ḳurân

el-Hatîb et-Tebrîzî'nin Kurân kelimelerinin açıklanmasına ve irabına dair kaleme aldığı eseridir. Eserin yalnızca Yusuf suresinden Tâhâ suresine kadar olan kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Eser, Muhammed Abdulmecîd et-Ṭavîl tarafından 1999 yılında Kahire'de, Fatıma Raşid er-Râcihî tarafından da Kuveyt'te 2001 yılında neşredilmiştir.¹¹⁵

4.2. Şerh Eserleri

4.2.1. Tehzîbu İslâhu'l-Mantık

İbnu's-Sikkî'tin kelimelerin halk arasında yanlış kullanımlarını düzeltmek amacıyla ele aldığı *İslâhu'l-Mantık* adlı esere yapılmış şerh çalışmasıdır.¹¹⁶ Muhammed Zekî ve Sâlih Ali ile (I-II, Kahire 1325/1907, 1913) Bedreddin Na'sânî (Kahire 1913) tarafından kısmen, Ahmed Muhammed Şâkir ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire 1970), Fahreddin Ḳabâve (Beyrut 1403/1983) ve Fevzî

¹¹¹ İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

¹¹² el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elîbbâ*, s. 255; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825; İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

¹¹³ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elîbbâ*, s. 255; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825.

¹¹⁴ İbrahim es-Sâmerrâi, *Mecelletu'l-Faysal* 270 (1999): 23; Özel, "Hatîb Tebrîzî", 40: 223-224.

¹¹⁵ Özel, "Hatîb Tebrîzî", 40: 223-224.

¹¹⁶ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825; İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

Abdülazîz Mes'ûd (I-II, Kahire 1986-1987) tarafından tam olarak yayımlanmıştır.¹¹⁷ İbnu'l-Ḥaşşâb, et-Tebrîzî'nin bu eserine bir reddiye kaleme almıştır.¹¹⁸

4.2.2. Tehzîbu Ğarîbî'l-Ḥadîs

Kaynaklarda et-Tebrîzî'ye nispet edilen hadis ilmiyle ilgili bir eserdir. Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin *Ğarîbu'l-Ḥadîs* adlı eserinin şerhi mahiyetinde olduğu nakledilen eser günümüze ulaşmamıştır.¹¹⁹

4.2.3. Şerḫu'l-Lumâ'

İbnu Cinnî'nin nahve dair eseri olan *el-Lumâ'* ya yapılmış şerh çalışmasıdır.¹²⁰ Eser, Seyyid Tâkî Abdusseyyid tarafından 1991 yılında neşredilmiştir.

4.2.4 Şerḫu Ḥamâseti Ebî Temmâm

Ebû Temmâm'ın konularına göre tasnif ettiği şiir antolojisinin şerhidir. Bu şerh çalışması büyük(ekber), orta(mütevassit) ve küçük(sagîr) olmak üzere toplamda üç kitaptan oluşmaktadır.¹²¹

4.2.5. Şerḫu Dîvânî Ebî Temmâm

Yukarıda mezkûr şairin divanına yapılmış bir şerh çalışmasıdır. Eser 1951'de Muhammed 'Abduḥ 'Azzam, 1994'te Esmer Râcî tarafından dört cilt halinde neşredilmiştir.¹²²

4.2.6. Şerḫu Şî'ri'l-Mutenebbî

Şerḫu Dîvânî'l-Mutenebbî adıyla da zikredilen eser meşhur Arap şairi Ebu't-Ṭayyib el-Mutenebbî'nin divanına yapılmış bir şerh çalışmasıdır.¹²³ Eser 2000 yılında Halef Reşîd Nu'mân tarafından tahkik edilerek *el-Muvaḍḍih fî Şerḫi Şî'ri Ebî Ṭayyib el-Mutenebbî* adıyla Bağdat'ta neşredilmiştir.¹²⁴

4.2.7. Şerḫu Maḳşûrati İbn Düreyd

İbn Düreyd tarafından nazmedilen uzun bir kasidenin şerhidir. Eser, *Şerḫu'l-Maḳşûrati'l-Dureydiyye* adıyla da zikredilmiştir.¹²⁵ Eser, Dımaşk'ta 1961 yılında Muhammed Züheyr eş-Şâviş ve 1978 yılında Halep'te, 1987 yılında da Beyrut'ta Fahreddin Ḳabâve tarafından neşredilmiştir.

¹¹⁷ Özel, "Hatîb Tebrîzî", 40: 223-224.

¹¹⁸ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, 1495

¹¹⁹ İbnu Ḥallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

¹²⁰ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 255; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825.

¹²¹ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 255; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825; İbn Ḥallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

¹²² Özel, "Hatîb Tebrîzî", 40: 223-224.

¹²³ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 255; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825; İbn Ḥallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

¹²⁴ Eser için bkz., *el-Muvaḍḍih fî şerḫi Şî'ri Ebî Ṭayyib el-Mutenebbî*, thk. Half Reşîd Numan, 1.bs., Dâru's-Şuûni's-Sekâfiyye, Bağdat, 2000.

¹²⁵ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 255; el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825.

4.2.8. Şerhu Saḳṭi'z-Zend

et-Tebrîzî'nin, hocası Ebu'l-Alâ el-Ma'arri'nin gençlik yıllarında yazdığı şiirlerinden oluşan divanı üzerine kaleme aldığı bir şerh çalışmasıdır. el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî ile İbnü's-Sîd el-Batalyevsî (Tebriz 1276) ve Kâsım b. Hüseyin el-Hârizmî'nin (Tebriz 1286) yazdığı üç şerh, Tâhâ Hüseyin başkanlığında kurulan bir heyet tarafından tahkik edilerek *Şürûhu Saḳṭi'z-zend* adıyla beş cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1945-1948).¹²⁶

4.2.9. Şerhu'l-Mufaḍḍaliyyât

Mufaḍḍal ed-Ḍabbî'nin derlediği şiir antolojisi olan *Mufaḍḍaliyyat* adlı esere yapılmış bir şerh çalışmasıdır. *Şerhu İhtiyârâti Mufaḍḍal* adıyla da bilinen eser, Fahreddin Kâbâve tarafından 1987 yılında dört cilt halinde Beyrut'ta neşredilmiştir.¹²⁷

4.2.10. Şerhu Sebî't-Ṭivâl

Câhiliye döneminde kaleme alınan ve Muallaka olarak bilinen yedi adet kasidenin şerhini içeren bir çalışmadır.¹²⁸ Eserin, et-Tebrîzî'nin *Şerhu'l-Kaşâidi'l-'Aşr* adlı telifinin yalnızca muallaka bölümlerini ihtiva eden bir parçası olduğu da zikredilmektedir.

4.2.11. Şerhu'l-Kaşâidi'l-'Aşr

Câhiliye döneminde nazmedilen yedi adet muallaka şiirine ek olarak Meymûn b. Kays el-A'sâ, Nâbiğa ez-Zübyânî ve Abîd b. el-Ebraş'a ait üç kaside üzerine yazılan bir şerhtir.¹²⁹ Eserin pek çok baskısı yapılmıştır.¹³⁰

4.2.12. Şerhu Lâmiyeti'l-'Arab

Şenferâ'ya ait meşhur kasidenin şerhidir. Eser, Mahmûd Muhammed el-'Amûdî tarafından 1997 yılında Kahire'de Mecelletu Ma'hedi'l-Maḥṭûṭâti'l-'Arabiyye dergisinde neşredilmiştir.

4.2.13. Şerhu Bânet Su'âd

Sahabi Ka'b b. Zuheyr'in kasidesine yapılmış bir şerhtir. Kaside, Ka'b'ın okumasının hemen ardından Peygamber'in (s.a.v) hırkasını onun omuzlarına koyduğu için *Kaşîdetu'l-Burde* adıyla da bilinmektedir. Eser Abdurrahim Yusuf el-Cemel tarafından tahkik edilmiş ve 2003 yılında Kahire'de Mektebetu'l-Âdâb tarafından neşredilmiştir.

¹²⁶ Sahbân Halîfât, "Ebü'l-Alâ el-Maarri", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 287.

¹²⁷ Bkz., el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Mufaḍḍaliyyât*, thk. Fahreddin Kâbâve, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

¹²⁸ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 255; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825; İbn Ḥallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

¹²⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2825

¹³⁰ Örnek olarak bkz. *Şerhu'l-Kaşâidi'l-'Aşr*, thk. Fevvâz eş-Şiâr, Muessesetu'l-Mearif, Beyrut, 2006.

4.2.14. Şerhu Dîvânî ‘Antere

Câhiliye devri muallaka şairlerinden ‘Antere b. Şeddâd’ın divanına yapılmış bir şerh çalışmasıdır. Eser, Mecîd Tarrât tarafından tahkik edilerek 1992 yılında Beyrut’ta Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî tarafından neşredilmiştir.

4.2.15. Şerhu Dîvânî Zi’r-Rumme

Emevîler devri şairlerinden olan Zürrumme’nin divanına yapılmış bir şerhtir. Eser, Mecîd Tarrât tarafından tahkik edilmiş ve Beyrut’ta 1992 yılında Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî’de neşredilmiştir.

4.2.16. Kenzu’l-Ḥuffâz fî Kitâbi Tehzîbi’l-Elfâz

İbnu’s-Sikkît’in konulara göre tasnif ettiği sözlüğü *el-Elfâz* üzerine yapılmış bir şerh çalışmasıdır. Eser, Luvîs Şeyho tarafından tahkik edilmiş ve 1895 yılında Beyrut’ta bulunan el-Matbaatu’l-Katûlikiyye’de neşredilmiştir.

el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî’nin mezkur eserlerin dışında *Şerhu Dîvânî İmrii’l-Ḳays*, *Şerhu Dîvânî’n-Nâbiğa*, *Tehzîbu Ğarîbi’l-Muşannef* adında eserlerinin olduğu zikredilmişse de¹³¹ yapılan araştırmalarda bu eserlere rastlanılmamıştır.

5. Vefatı

et-Tebrîzî, 502/1109 yılında 28 Cemaziyelahir/2 Şubat’ta, Bağdat’ta hiç beklenmedik bir anda aniden vefat etmiş ve Babuebrez mezarlığına defnedilmiştir.¹³² Cenaze namazını Ebû Ṭalib ez-Zeynebî kıldırmıştır. Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin kabri yanına defnedilmiştir.¹³³

6. Arap Edebiyatındaki Yeri

el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî hayatı boyunca ilim tahsil ve tedrisi ile meşgul olmuş, muhtelif makamlarda çeşitli görevler üstlenmiştir. Dönemin en büyük eğitim öğretim kurumuna tayin edilmiş ve pek çok öğrencinin dil ve edebiyat alanında yetişmesini sağlamıştır. Hayatının ilk dönemlerini ilim tahsili uğruna yaptığı yolculuklarla geçirirken geriye kalan büyük bir kısmında da Nizâmîye Medreselerindeki görevini ifa etmiştir. Bütün bunlara rağmen et-Tebrîzî’nin ilmî, kültürel ve ahlâkî yaşamı hakkında üzerinde ittifak edilmiş bir görüşe varılamamıştır. Kimi zaman kendisinden başarılı ve emsalsiz bir dil bilgini olarak bahsedilirken kimi zaman da vazifelerini yerine getirmekten aciz bir içki müptelası olmakla itham edilmiştir. et-Tebrîzî’nin Arap dili ve edebiyatındaki yerini tayin edip objektif bir şekilde değerlendirmek için hakkındaki bu tür şaibelere ışık tutmak kaçınılmaz olmaktadır.

¹³¹ Ḳabâve, *Menhecu’t-Tebrîzî*, s. 18.

¹³² İbnu Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, LXIV, 349; el-Enbârî, *Nuzhetu’l-Elîbbâ*, s. 255; el-Ḥamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, VI, 2824.

¹³³ İbnu’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 115.

el-Haṭîb et-Tebrîzî, kaynakların çoğunda dil ve edebiyat alanındaki haklı şöhretiyle maruf bir dil alimi kabul edilmiştir. Kaynaklarda kendisinden أَحَدُ أُمَّةِ اللُّغَةِ (dil imamlarından birisi),¹³⁴ وَ لَهُ مَعْرِفَةٌ تَامَةٌ فِي اللُّغَةِ وَالْأَدَبِ (Arap Dili ve Edebiyatında eksiksiz tam bir bilgisi vardır.),¹³⁵ كَانَ صَاحِبُ (Dil ilimlerinde bir otoritedir.),¹³⁶ كَانِ اللُّغَةِ (dil ilimlerine malik),¹³⁷ gibi alanındaki uzmanlığına delalet eden ifadelerle bahsedilmiştir. Biyografisini yazan müellifler bu gibi unvan ve isimlerle onun dil ilimlerindeki otoritesini ikrar etmiştir. Hatta İbnu'l-'Adîm (ö. 660/1262) gibi kimi dil bilginleri de onun Arap dilinde döneminin en uzman ve en yetkin dilcisi olduğunu aktarmıştır.¹³⁸ Dil ilimlerinde yaptığı rivayetlerde güvenilir bir kimse olduğuna حجة صدوق gibi nitelemelerle işaret edilmiştir.¹³⁹

Kaynaklarda et-Tebrîzî'den bahsedilirken kullanılan mezkûr unvan ve nitelemeler, et-Tebrîzî'nin dil ilimlerindeki vukufiyetinin tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde herkes tarafından kabul edildiğine delalet etmektedir. Hiçbir kimseden onun dil alanındaki otoritesinde şüphe uyandıracak bir açıklama varit olmamış, ilmi kudreti herkesçe teslim edilmiştir. Bu sebeple Bağdat'ta bulunduğu süre boyunca dil ilimlerinde başvurulmuş en yüksek mercii olduğu kaynaklarda çeşitli vesilelerle dile getirilmiş, muhtelif beldelerden dil ilimlerini tahsil etmek isteyen talebelerin onun tedrisine rağbet ettiği ifade edilmiştir.¹⁴⁰ Bundan dolayı et-Tebrîzî'yi كَانَ شَيْخَ بَغْدَادَ فِي الْأَدَبِ (Edebiyatla Bağdat'ın hocasıydı) diyerek niteleyenler de olmuştur.¹⁴¹

el-Haṭîb et-Tebrîzî'nin hakkında varit olan şaibe ve eleştirilerin neredeyse tamamı onun ilmüne değil ahlâkî tutum ve davranışlarına yönelik olmuştur. et-Tebrîzî'nin altın kaplamalı sarık sarıp ipek elbiseler giydiği, içki bağımlısı olup derslerini sarhoş bir halde anlattığı zikredilmiştir.¹⁴² Bu sebeple rivayetlerinde çoğunlukla isim de zikretmeyen et-Tebrîzî'nin dil ilimlerinde bile güvenilir bir kimse olduğu dile getirilmiş ve aktardığı bilgilere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği belirtilmiştir.¹⁴³ Kimi rivayetler ise onun dininden dahi şüphe edildiğinden bahsedip

¹³⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 446; el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 254; İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 191.

¹³⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 446; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2823; el-İftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, IV, 28; İbnu Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

¹³⁶ Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve Kahire*, Vizâratu's-Sekâfe, 1963, V, 197.

¹³⁷ Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Şâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk. Maḥmûd el-'Arnâvût, 1.bs., Dâru İbni Keşir, Beyrut, 1986, VI, 9.

¹³⁸ Ebu'l-Kâsım Kemalüddîn İbnu'l-'Adîm, *el-İnşâf ve't-Taḥarrî fî Def'i'z-Zulmi an Ebi'l-'Alâ el-Ma'arrî*, thk. Taha Hüseyin vd., ed-Dâru'l-Kavmiyye, Kahire, 1965, s. 520.

¹³⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2823.

¹⁴⁰ el-Yâfi'î, *Mirâtu'l-Cinân*, III, 131.

¹⁴¹ İbnu'l-'Imâd, *Şezerât*, VI, 9.

¹⁴² İbnu Nuḳṭa, *İkmâlu'l-İkmâl*, I, 484; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824.

¹⁴³ et-Tebrîzî, *el-Muvaḍḍih fî Şerhi Şi'ri Mutenebbî*, thk. Half Reşid Numan, 1.bs., Dâru's-Şuûni's-Sekâfe, Bağdat, 2000, I, 47.

konuyu çok uç noktalara taşımıştır.¹⁴⁴ et-Tebrîzî'nin dinsiz bir kimse olduğunu aktaran rivayetler biyografi müellifleri nezdinde bir zemin bulmamış, kaynaklarda hakkında mezkûr olumsuz tutumlar aktarılmasına rağmen onun bu neviden bir dinsizlik içinde olmadığı özellikle belirtilmiştir.¹⁴⁵

Biyografi müellifleri, el-Haţîb et-Tebrîzî'nin yaşantısındaki bu olumsuz bilgileri es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *Kitâbu'z-Zeyl* adlı eserinden¹⁴⁶ alıntılanmaktadır. es-Sem'ânî bu eserinde İbn Hâyrûn'u¹⁴⁷ et-Tebrîzî'nin içkiye düşkün birisi olduğunu anlatırken işittiğini zikretmiş, edindiği bu bilgiyi teyit etmek için İbn Nâsır'ın¹⁴⁸ konu hakkındaki fikrini sormuş ve İbn Nâsır'ın et-Tebrîzî hakkındaki bu söylentileri inkar etmediğini aktarmıştır.¹⁴⁹ Kaynaklar bu rivayeti baz alarak et-Tebrîzî hakkında bahsi geçen hükümlere varmıştır. Öte yandan yukarıdaki rivayetin devamında her ne kadar hakkında bu türden şaibeler olsa da et-Tebrîzî'nin dil alanında söylediği ve rivayet ettiği hususlarda güvenilir bir kimse olduğu da ayrıca zikredilmiştir.¹⁵⁰

et-Tebrîzî'nin hayatı hakkındaki bu türden bilgiler hadis alimlerinden varit olmuştur. Öyle ki biyografi müelliflerinin bilgiyi edindikleri es-Sem'ânî, ve es-Sem'ânî'nin bilgileri teyit etmek için görüşlerine başvurduğu İbnu Hâyrûn ve İbn Nâsır'da hadis ve rical âlimleridir. Hadis âlimlerinin et-Tebrîzî'ye dair görüşlerini bildirmeleri et-Tebrîzî'nin hadis ilminde de kendisini göstermesinden ileri gelmektedir. Zira et-Tebrîzî'nin hadis rivayet ettiği bilinmekte ve rivayetleri kitaplarda mevcut bulunmaktadır.¹⁵¹ Onun hadis rivayet etmesi, hadisçiler tarafından haklı bir tenkite tabi tutulmasına yol açmış ve sonucunda hayatı hakkında bahsi geçen konular dile getirilmiştir.

el-Haţîb et-Tebrîzî'nin hakkındaki bu neviden iddialar bir ihtimalden öteye geçmemiştir. Bizzat Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından Nizâmiye medreselerine tayin edilen bir müderrisin¹⁵² alkolik olduğu iddiası ihtiyatla yaklaşılması gereken bir ihtimaldir. Devletin en üst mercii tarafından tesis edilip kontrol edilen bir medresede derslerini sarhoş anlatan bir müderrisin elli yıl boyunca görevini herhangi bir takdir, tahzir ve azle maruz kalmadan ifa etmesi makul görünmemektedir. Şayet dönemin en iyi eğitim öğretim kurumunda böyle bir müderris olsaydı kuşkusuz görevden

¹⁴⁴ Sıbt İbnu'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân*, XIX, 23.

¹⁴⁵ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824.

¹⁴⁶ es-Sem'ânî'nin bu eseri günümüze ulaşmamıştır.

¹⁴⁷ Tam adı Ebû Mansûr Muhammed b. Abdülmelik b. el-Hasen b. Hâyrûn'dur. Bağdatlı hadis alimi ve kıraat imamıdır. Bkz., ez-Zehabî, *Siyeru A'âmi'n-Nübelâ*, XX, 94.

¹⁴⁸ Tam adı Ebu'l-Faql Muhammed b. Nâsır el-Hâfîz'dir. Hadis hafızı ve muhaddistir. Biyografi için bkz., ez-Zehabî, *Siyeru A'âmi'n-Nübelâ*, XX, 265.

¹⁴⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824; İbnu Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

¹⁵⁰ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824; İbnu Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

¹⁵¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824; İbnu Nuqta, *İkmâlu'l-İkmâl*, I,484; İbni Ebî Uşeybia, *Uyûnu'l-Enbâ'* s. 704; el-Haţîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 108; İbnu Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 191.

¹⁵² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 255;

alınır, yerine Nizâmiye medreselerinde görev yapmaya daha layık bir müderris getirilirdi. Oysa et-Tebrîzî'nin görevini elli yıl boyunca vefat edene değin sürdürdüğü ve kendisinden ders almak isteyenlerin bu süre zarfında dört bir bölgeden Nizâmiye medresesine akın ettiği bilinmektedir.¹⁵³ Üstelik bütün bunların yanı sıra göreve bizzat Nizâmülmülk tarafından atandıktan sonra Nizâmiye medresesinin kütüphane kayyımlığı da yine Nizâmülmülk tarafından kendisine tevdi edilmiştir.¹⁵⁴ Bu tayin ve tevdi et-Tebrîzî'nin derslerini sarhoş anlatan bir müderris değil bilakis görevinde başarılı, yeni yetki ve sorumluluklarla taltifi hak eden bir müderris olduğunu göstermektedir. Ayrıca et-Tebrîzî'nin tedrisinde yetişen onlarca öğrencinin herhangi birinden hocalarının sarhoş bir şekilde ders anlattığına dair en ufak bir rivayet tespit edilebildiği kadarıyla varit olmamıştır.

Öte yandan bir ihtimalden öteye geçmeyen söz konusu iddialar et-Tebrîzî'nin dil ilimlerindeki otoritesine gölge düşürmemiş, onun bu alandaki bilgisi ve yetkinliği herkes tarafından kabul edilmiştir. Hatta bahsi geçen iddiaları ona nispet edenler dahi et-Tebrîzî'nin alanındaki yetkinliğini ve dil ilimlerinde naklettiği rivayetlerin güvenilir olduğunu kabul etmekten kendilerini alamamıştır.¹⁵⁵ Dolayısıyla et-Tebrîzî kendi döneminde gerek dil ve edebiyatçılar nezdinde gerekse diğer ilim adamları nezdinde dil ilimlerinin büyük bir otoritesi olarak yerini korumuştur. Ulema tarafından *إِمَامٌ فِي عِلْمِ اللِّسَانِ* (büyük dil alimi),¹⁵⁶ *شَيْخُ بَغْدَادَ فِي اللُّغَةِ* (lügat ve edebiyatta Bağdat'ın hocası),¹⁵⁷ *صَاحِبُ اللُّغَةِ وَالْأَدَبِ* (dil ve edebiyat ilimlerine malik),¹⁵⁸ *لَهُ مَعْرِفَةٌ تَامَّةٌ فِي اللُّغَةِ وَالْأَدَبِ* (dil ve edebiyat alanında eksiksiz bilgiye maliktir)¹⁵⁹ gibi ifadelerle anılması bu ilmi konum ve otoriteye işaret eden en büyük delillerdendir.

el-Haṭîb et-Tebrîzî'nin hangi nahiv ekolüne tabi olduğu konusu kesin bir açıklığa kavuşmamıştır. Kaynaklarda da buna dair herhangi bir bilgi varit olmamıştır. Bu müphemliğin temel sebebi bizzat et-Tebrîzî'nin kendisinden kaynaklanmaktadır. et-Tebrîzî özelde *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi* adlı eserinde genelde bütün eserlerinde belirli bir nahiv ekolünün görüşlerini takip etmemiş, bazen Basra nahiv ekolünün görüşlerini naklederken bazen de Kûfe ekolünün görüşlerini benimsemiştir. Bazen de bu iki ekolün arası olan Bağdat ekolünün görüşlerini tercih etmiştir. Kimi zaman da nahiv ekollerinde herhangi bir tercihte bulunmamış, bu ekollerden bağımsız olarak kendi fikirlerini ortaya koymuştur. Bu sebeple et-

¹⁵³ el-Yâfi'î, *Mirâtu'l-Cinân*, III, 131; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824.

¹⁵⁴ Özaydın, "Nizamiye Medresesi", 33/188.

¹⁵⁵ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2824; İbnu Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

¹⁵⁶ Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, V, 197.

¹⁵⁷ İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 9.

¹⁵⁸ İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 9.

¹⁵⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 446; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2823; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, IV, 28; İbnu Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

Tebrîzî'nin mensubu olduğu nahiv ekolünü kesin bir şekilde belirlemek mümkün olmamaktadır.¹⁶⁰

Mezkûr sebeplerden dolayı et-Tebrîzî'nin tabii olduğu ekolün belirlenmesindeki güçlüğü rağmen konuyla ilgili çeşitli yorumlar yapılmış, et-Tebrîzî'nin esasen Bağdat ekolüne mensup olduğu dile getirilmiştir. Kuşkusuz bu kararda et-Tebrîzî'nin hocalarının büyük bir kısmının Bağdat ekolüne mensup kimseler olması etkili olmuştur. Zira, daha çok Kûfe ekolüne meyleden el-Ma'arrî haricinde bütün hocaları Basra mektebine tabidir. Bu sebeple et-Tebrîzî'nin hocalarının etkisi altında kalarak çoğu zaman Basra ekolüne meylettiği dile getirilmiştir. et-Tebrîzî'nin Basra ekolüne mensup olduğuna dair bir diğer gerekçeyse eserlerinde Ebû 'Amr b. el-'Alâ, (ö. 154/771) el-Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, (ö. 180/796) Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müşennâ, (ö. 209/824) İbn Dureyd ve İbn Cinnî gibi Basra ekolüne ait alimlerin görüşlerini aktarmasıdır.¹⁶¹ Bu çalışmanın konusu olan *el-Vâfi fî'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi* adlı eserde et-Tebrîzî'nin daha çok Basra mektebine mensup âlimlerden nakillerde bulunması söz konusu durumu teyit etmektedir.¹⁶²

Basra mektebine meylettiğini güçlendiren delillerden birisi de kimi yerlerde Basra ekolüne ait görüşü tercih ederken Kûfe ekolünün görüşlerine yönelttiği eleştirilerdir.¹⁶³ Bu eleştirilerden yola çıkarak et-Tebrîzî'nin Basra ekolüne mensubiyeti iddia edilmiştir.¹⁶⁴

el-Hatîb et-Tebrîzî ilmî hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmesi sebebiyle Bağdat mektebine mensup olduğu da ifade edilmiştir. Yaptığı ilim yolculukları hariç tutulursa ömrünün büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiştir. İlk eğitimini burada er-Rakî, İbn Dehhân, es-Seyyârî ve et-Tenûhî gibi Bağdat ekolünden yana olan hocalar elinde almış ve yaklaşık elli sene Bağdat'ta bulunan Nizâmîye medresesinde müderrislik görevini ifa etmiştir. Bu medresede kendisinden ders alan el-Cevâlîkî, (ö. 540/1145) İbnu'l-Eşkar, İbnu't-Tilmîz, İbnu'l-Hebbâriyye ve el-Hâfız es-Selâmî gibi öğrencilerin büyük bir çoğunluğu dil meselelerinde Bağdat ekolünü tercih etmiştir. Bütün bu sebeplerle et-Tebrîzî'nin Bağdat ekolüne mensup olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemiştir.¹⁶⁵

Sonuç olarak et-Tebrîzî'nin hangi nahiv ekolünü temsil ettiğine dair pek çok görüş ve ihtimal dile getirilmiştir. Bu görüş ve yorumların herhangi birinden et-Tebrîzî'nin belirli bir nahiv ekolüne mensubiyeti kesin olarak çıkarılamamaktadır.

¹⁶⁰ Ķabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 22.

¹⁶¹ Ķabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 26.

¹⁶² et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 40.

¹⁶³ et-Tebrîzî, *Kenzu'l-Huffâz fî Kitâbi Tehzîbi'l-Elfâz*, thk. Luis Şeyho el-Yesûî, 1.bs., Matbaatu'l-Katolikiyye, Beyrut, 1895, s. 368.

¹⁶⁴ Ķabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 26.

¹⁶⁵ Ķabâve, *Menhecu't-Tebrîzî*, s. 25-26.

Her ne kadar et-Tebrîzî'nin Basra ekolüne yahut Bağdat ekolüne mensup olduğunu teyit eden karineler dile getirilse de bu durum herhangi bir kesinlik arz etmemektedir. Zira diğer taraftan et-Tebrîzî'nin Kûfe ekolüne ait görüşleri tercih ettiği yerler de bulunmaktadır. Üstelik kimi zamanda bütün bu ekolleri göz ardı ederek kendi müstakil görüşünü ifade etmiş ve nahiv ekollerinden bağımsız bir tavır takınmıştır. Dolayısıyla daha çok Basra ekolüne yakınlığıyla bilinmekle birlikte herhangi bir nahiv mektebine mutlak bağlılık derecesinde belirgin meyli bulunmamış, ekoller arası tercihe dayanan müstakil bir tavır benimsemiştir.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Özel, "Hatîb Tebrîzî", 40: 223-224.

İKİNCİ BÖLÜM

eL-VÂFÎ Fİ'L-ARÛḐ VE'L-ḐAVÂFÎ'NİN TAHLİLİ

1. Arap Edebiyatında Aruz'a Genel Bir Bakış

Çalışmaya esas teşkil eden *el-Vâfi fî'l-'Arud ve'l-Ḳavâfi* adlı eserin temel konusu aruzdur. Söz konusu kitabı daha iyi anlamak için öncelikle ele aldığı konu hakkında bilgi verilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla aruz ilminin tarifinden, ortaya çıkışından ve bu alanda telif edilen eserlerden bahsetmek kitabın anlaşılmasına ve değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır.

1.1. Tarihçe

Aruz, Arapça عَرَض kökünden türeyen ve sözlükte, pek çok anlamı kapsayan bir sözcüktür. Bu kökten türeyen fiiller; geniş ve enli olmak,¹⁶⁷ orduyu teftiş etmek,¹⁶⁸ kılıçtan geçirmek,¹⁶⁹ kırbaçlamak,¹⁷⁰ engellemek,¹⁷¹ tesadüfen olmak,¹⁷² bir kimseyi kötülükle anmak,¹⁷³ bedel olarak vermek,¹⁷⁴ ortaya çıkmak,¹⁷⁵ sağa sola meyletmek,¹⁷⁶ yolları kesişip karşılaşmak,¹⁷⁷ gibi anlamlara gelmektedir. Aynı kökten isim olarak kullanılan türevleri ise bulut,¹⁷⁸ dağ,¹⁷⁹ dağın etekleri,¹⁸⁰ koku,¹⁸¹ yön-
taraf,¹⁸² bir şeyin ortası¹⁸³ muhteva,¹⁸⁴ dağın içinde bulunan dar geçit,¹⁸⁵ Mekke ve Medine'nin bulunduğu bölge,¹⁸⁶ sevk ve idaresi zor evcilleştirilmemiş deve,¹⁸⁷ kendisiyle bir şeyin karşılaştırıldığı ölçüt gibi anlamları ifade etmektedir.¹⁸⁸

Araplar, aruz ilmi ile ilgili kavramlara belirli karşılıklar tayin edilmeden önce şiirlerini, önceki şairlerin manzumelerini ölçüt olarak nazmetmişlerdir. Onlar, aruz ile ilgili kavramların ve bahirlerin isimlerini bilmemelerine rağmen söz konusu kavram ve bahirleri şiirlerde doğal bir yetenekle kullanmışlardır. Diğer bir ifadeyle; şiirlerini

¹⁶⁷ el-Ḥalil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, III, 131;

¹⁶⁸ el-Ḥalil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 131; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Mısriyye, byy., trh., s.457; İsmail b. Ḥammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabîyye*, 2.bs., Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1979, III, 1082.

¹⁶⁹ el-Ḥalil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 131; el-Cevherî, *es-Şihâh*, III, 1082.

¹⁷⁰ el-Ḥalil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 131;

¹⁷¹ el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.455.

¹⁷² el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.455

¹⁷³ el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.457.

¹⁷⁴ el-Ḥalil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 131; el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.455; el-Cevherî, *es-Şihâh*, III, 1083.

¹⁷⁵ el-Ḥalil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 132; el-Cevherî, *es-Şihâh*, III, 1082.

¹⁷⁶ el-Ḥalil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 131; el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.457.

¹⁷⁷ el-Ḥalil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 132; el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.463.

¹⁷⁸ el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.457; el-Cevherî, *es-Şihâh*, III, 1085.

¹⁷⁹ el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.456-457;

¹⁸⁰ el-Cevherî, *es-Şihâh*, III, 1083.

¹⁸¹ el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.458.

¹⁸² el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.459; el-Cevherî, *es-Şihâh*, III, 1089.

¹⁸³ el-Ḥalil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 134; el-Cevherî, *es-Şihâh*, III, 1089.

¹⁸⁴ el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.465.

¹⁸⁵ el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.459; el-Cevherî, *es-Şihâh*, III, 1089.

¹⁸⁶ el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.462; el-Cevherî, *es-Şihâh*, III, 1082, 1089.

¹⁸⁷ el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.465-466.

¹⁸⁸ el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, s.465; el-Cevherî, *es-Şihâh* s. 1089.

فعولن مفاعيلن مفاعيلن vezninde nazmederlerken bu vezin henüz tavîl olarak isimlendirilmemiştir. Onlar kendilerinden önce yazılan şiirlerin ahenk yapısını örnek alarak aynı ölçüyü tatbik etmeye çalışmışlardır. Zira vezinler ve bahirler ancak hicri II. asrın sonlarına doğru isimlendirilip kavram haline gelmiştir. Kısaca Araplar şiir nazmetmek istediklerinde kendilerinden önce yazılan kasidelere bakarak vezni tayin etmişler, şiirleri bu kasidelere göre oluşturmuşlardır. Dolayısıyla aruz, sistemli bir hale gelinceye kadar bugünkü anlamıyla ıstılah olarak kullanılmamıştır. Aruz ilmi hicri II. yüzyılın sonlarına doğru el-Halîl b. Ahmed tarafından sistemleştirilip kavramları ortaya koyulduktan sonra ıstılah olarak ele alınmaya başlanmıştır.¹⁸⁹

Aruzun terim anlamının yukarıda bahsi geçen sözlük anlamlarından hangisine dayandığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak şiirin doğrusunun yanlışından ayırt edilmesinde esas alındığı için ölçüt, şiir ilminin bir yönünü teşkil etmesinden dolayı yön ve taraf, bu ilmin öğrenilmesinin zor olması sebebiyle sevk ve idaresi güç olan ehlileştirilmemiş deve ve bu ilmin sistemleştiricisi el-Halîl b. Ahmed'in Mekke'de kendisine, hiçbir kimseye verilmeyen ilmin ihsan edilmesini talep eden duasına karşılık ona bu ilmin orada ilham edilmesi nedeniyle Mekke ve Medine bölgesi gibi anlamlarının ıstılahî manasına temel teşkil ettiği ihtimalleri zikredilmiştir.¹⁹⁰ Bu araştırmaya konu olan kitabın müellifi el-Haîb et-Tebrîzî de kelimenin yön-taraf anlamına işaret etmiştir.¹⁹¹ Öte yandan bazı dil bilgileri aruz ilmindeki bütün terimlerin temelini çadır ve çadıra ait ekipmanların oluşturduğunu savunmuştur. Araplar, bu ilimde kullanılan sebep, vetid, mısra', beyt gibi sözcükleri çadır malzemelerinden ilham alarak kavram haline getirmişlerdir. Örneğin beyt bizzat çadırın kendisi, sebep çadırın bağlandığı ip, vetid iplerin bulunduğu ahşap parçası, mısra ise çadırın yarısıdır. Bu kelimelerin her biri daha sonra aruz ilmindeki kavramlara karşılık olarak verilmiştir. Bu görüşe göre aruz kelimesi çadırın orta direği anlamından türeyip ıstılah haline gelmiştir.¹⁹²

Ancak ilk dönem kaynaklarında aruz ilmi hakkında yapılan tarifler, kelimenin ıstılahının ölçüt anlamından türediğini düşündürmektedir. Zira bu ilmin kurucusu el-Halîl b. Ahmed *Kitâbu'l-'Ayn* adlı sözlüğünde aruzu "kendisiyle bir şey karşılaştırılan" şeklinde tarif ettikten sonra "çünkü şiir onunla karşılaştırılır" demiş, İbn Düreyd'de bu görüşü aynen tekrarlamıştır.¹⁹³ el-Ahfeş ve ez-Zeccâc gibi dil

¹⁸⁹ Ebû Osmân 'Amr b. Bahr el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 2002, s. 21; Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ebi Bekr b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1987, s. 518.

¹⁹⁰ Muhammed Murtazâ el-Huseynî *ez-Zebîdî, Tâcu'l-'Arûs min Cevheri'l-Kâmûs*, thk. Abdulkarim Azbâvî, Matba'atu Hukûmetu'l-Kuveyt, Kuveyt, 1979, XVIII, 379.

¹⁹¹ Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ali el-Haîb et-Tebrîzî, *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Şavâfi*, thk. Fahreddin Kâbave, 4.bs., Dâru'l-Fikr, Dîmaşk, 2002, s. 29.

¹⁹² Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Mizânu'z-Zehab fi Şina'ati Şi'ri'l-'Arab*, 3.bs., Mektebetu Dâru'l-Beyrûtî, Beyrut, 2006, s.14; Ebu'l-Kâsım Ali b. Ca'fer ibnu'l-Kuţţâ', *el-Bâri fi 'İlmi'l-'Arûd*, thk. Ahmed Muhammed 'Abdu'd-Dâyim, 2.bs., Mektebetu'l-Fayşaliyye, Mekke, 1985, s. 84.

¹⁹³ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, s.134; İbn Düreyd, *Tehzîbu'l-Luġa*, s.465

bilginleri tarafından telif edilen ilk aruz kaynaklarında da kelimenin bu yönüne vurgu vardır.¹⁹⁴ Dolayısıyla aruz ilmini sistemli bir yapıya büründüren ve aynı zamanda lügatçı olan el-Ḥalîl b. Ahmed ile aruz ilmi hakkında ilk kaynakları telif eden dil bilginlerinin sözcüğün mezkûr anlamına vurgu yapmaları ıstılahın ölçüt anlamıyla olan ilişkisini güçlendirmektedir.¹⁹⁵

Hicrî II. asrın sonlarına doğru el-Ḥalîl b. Ahmed ile kavramları ve müfredatı tespit edilmiş bir ilim dalı haline gelen aruz, ıstılah olarak “Şiirlerin vezne uygun olanını uygun olmayandan ayırt etmeyi sağlayan bir ilim” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁹⁶

Aruz bunun dışında başka anlamlar da kazanmıştır. Bu kelime ilk dönemlerde, mezkûr anlamının yanı sıra beytin ilk yarısını ifade etmek için de kullanılmıştır. Beytin ilk yarısının bir diğer ifadeyle birinci şatırın, aruz olarak isimlendirilmesinde kelimenin ölçüt anlamı esas alınmış, şair beytin ilk yarısını ölçüt olarak ikinci yarımdaki ses ve ahenk unsurlarını oluşturmuştur.¹⁹⁷ Aruzun bir diğer anlamı da beytin ilk yarısının son cüzü (tef'ilesi) şeklinde ortaya çıkmıştır.¹⁹⁸

Aruz ilminin nasıl sistemli bir hale geldiği hususunda çeşitli rivayetler vardır. Bu rivayetlerin tümündeki ortak yön, aruzu farklı olaylar vasıtası ile el-Ḥalîl b. Ahmed'in sistemleştirdiğidir. Şu var ki aruz, her ne kadar bu isimle bilinmese de el-Ḥalîl b. Ahmed'den önce de var olan bir ilimdir. Şairler bu ilmi kendilerinden önce yazılan şiirlere bakarak uygulamışlardır. Şiirlerini bina ederken önceden yazılmış şiirlerin vezin yapısını kullanmışlar, ahenk unsurlarını bu şiirlere göre tayin etmişlerdir. Dolayısıyla aruz ilmini, ismen varlığından haberdar olmamakla birlikte şiirlerinde edebî gelenek olarak tatbik etmişlerdir. el-Ḥalîl b. Ahmed ise edebî gelenek halini almış bu uygulamayı derli toplu hale getirmiş, kavramlarını oluşturup bunlara muayyen karşılıklar belirlemiştir. Başka bir deyişle şairlerin uygulama olarak bildiği şeyleri teorik bir yapıya kavuşturmuştur.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat, *Kitâbu'l-'Arûd*, thk. Seyyid el-Behrâvî, Mecelletu'l-Fuşûl, c. 6, sy. 2, 1986, s. 135; Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Kitâbu'l-'Arûd*, thk. Süleyman Ebû Sitte, Mecelletu't-Dirâsâtü'l-Luğaviyye, c. 6, sy. 3, 2004, s. 120.

¹⁹⁵ Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr ed-Demâmîni, *el-'Uyûnu'l-Gâmize 'alâ Habâyâ'r-Râmize*, thk. Ḥassânî Hasan Abdullah, 2.bs., Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1994, s. 15; 'Izzeddin et-Tenûhî, *İhyâu'l-'Arûd*, el-Matba'û'l-Hâşimiyye, Dımaşk, trh. s. 14.

¹⁹⁶ el-Ahfeş, *Kitâbu'l-'Arûd*, s. 1; Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed el-'Arûdî, *el-Câmi' fî'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi*, thk. Zühayr Ğâzî Zâhir, Hilâl Nâcib, 1.bs., Dâru'l-Cil, Beyrut, 1996, s. 35; Ebu'l-Kâsım İsmail b. 'Abbâd, *el-'İknâ' fî'l-'Arûd ve Tahrici'l-Ḳavâfi*, thk. Muhammed Hasan Âli Yâsin, Menşurâtu'l-Mektebeti'l-'İlmiyye, byy. trh. s. 3; Ebu'l-Fetḥ Osmân b. Cinnî, *Kitâbu'l-'Arûd*, thk. Ḥusnî Abdulcelîl Yusuf, 2.bs., Dâru's-Selâm, Kahire, 2010, s. 41; et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 29.

¹⁹⁷ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luġa*, s.465; Ebu'l-Faql Cemaledin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3.bs., Dâru Sâdır, Beyrut, 1993, VII, 184.

¹⁹⁸ el-Ḥalîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, III, 134; Cevherî, *es-Şihâh*, s. 1089; İbn Cinnî, *Kitâbu'l-'Arûd*, s. 42; Ebu'l-Hasen Ali b. İsa er-Reb'î en-Nahvî, *Kitâbu'l-'Arûd*, thk. Muhammed Ebu'l-Faql Bedrân, 1. bs., Matba'û'l-Mutevassıt, Beyrut, 2000. s. 9.

¹⁹⁹ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ, *es-Şâhıbî fî Fıkhı'l-Luġa*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 17; Muhammed b. Fellâh el-Matırî, *el-Ḳavâ'idu'l-'Arûdiyyeve ve Ahkâmu'l-Ḳâfiyeti'l-'Arabıyye*,

el-Halil b. Ahmed ile ilgili rivayetlerden birisi, onun bu ilmi Kabe'de yaptığı dua sonucu elde ettiğini dile getirmiştir. Bu rivayete göre el-Halil b. Ahmed hac farızası için gittiği Kabe'de Allah'a niyazda bulunmuş ve duasında kendisine daha önce hiçbir kimseye bahşedilmeyen bir ilmin verilmesini ve bu ilminde sonraki nesillere ancak kendi yoluyla aktarılmasını istemiştir. Basra'ya döndükten sonra evinde yaptığı çalışmalar sonucu aruz ilmini derli toplu bir hale getirmiştir.²⁰⁰

Farklı bir rivayette ise el-Halil b. Ahmed bakırcılar sokağından geçerken bakırcıların kullandığı çekiç sesini duymuş ve çekicinin bakıra vuruş sesinin çıkardığı ritimden ilham almıştır. Bu ilham ile elde ettiği ritimleri Arap şiirine uygulamış, onun musiki yapısını çözmüş ve aruz ilmine sistematik bir şekil vermiştir.²⁰¹

Rivayetlerde aktarılan sebeplerin hangisinin el-Halil b. Ahmed'i böyle bir faaliyete teşvik ettiği bilinmemektedir ancak aruz ilmi bir şekilde onun eliyle sistemli bir yapı haline getirilmiştir. Öte yandan el-Halil b. Ahmed'in yalnızca var olan şiir malzemelerindeki vezinleri ortaya çıkarmakla kalmayıp Arapların geleneğinde olmayan yeni vezinler ihdas ettiğini de dile getirenler vardır.²⁰²

el-Halil b. Ahmed kendisine ulaşan Arap şiir birikimini incelemiş ve uzun uğraşlar sonunda bu şiirlerin toplamda on beş vezinden öteye geçmediğini görmüştür. Bu on beş vezni de aruz daireleri denilen beş daireden çıkartmıştır. Farklı isimler verdiği dairelerin her birinden farklı miktarlarda olmak üzere toplamda on beş vezin bulmuştur. Daha sonra el-Ahfeş eklediği bir vezin ile bu sayıyı on altıya çıkarmıştır.²⁰³

Aruz yalnızca vezin ezberinden ibaret olmayan aksine pek çok pratik faydası bulunan bir ilim dalıdır. Aruz, şiir ve ahenk zevki olmayan kişiye bu mevhibeyi kazandırır, herhangi bir manzume üslubunun Kuran üslubundan ayırt edilmesini sağlar. Ayrıca şiirde, normal kelimelerde kullanılan gramer kurallarının dışına çıkarak değişiklik yapmak bir dereceye kadar uygun görülmüştür. Aruz da aynı zamanda şiirde yapılan bu değişikliklerin uygun olanı ile uygun olmayanının bilinmesini sağlar.²⁰⁴

1.bs., Mektebetu Ehli'l-Eser, Kuveyt, 2004, s. 19; 'Izzeddin el-Emîn, *Nazariyyetu'l-Fenni'l-Müteceddid ve Taṭbîkuhâ ala's-Şîr*, 1.bs., Matba'atu'l-İstiklâlî'l-Kubrâ, Kahire, 1964, s. 53.

²⁰⁰ Abdolvahid b. Ali Ebû Tayyib el-Lugavî, *Merâtibun-Nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 2009, s. 47; İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, II, 244

²⁰¹ İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, II, 245; İbnu'l-Mu'tez, *Ṭabaḳâtu's-Şu'arâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferâc, 3.bs., Dâru'l-Me'ârif bi Mısr, Mısır, trh., s. 95.

²⁰² el-Câhîz, *Kitâbu'l-Hayevân*, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, VII, 453; Lugavî, *Merâtibun-Nahviyyîn*, s. 48.

²⁰³ İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, II, 244; İbn Raşîk el-Kayravânî, *el-'Umde fi Sına'ati's-Şîri ve Nakdihi*, thk. Abdolvahid Şa'lân 1.bs., Mektebetü'l-Hânci, Kahire, 2000, s. 219.

²⁰⁴ el-Cevherî, *'Arûḍu'l-Varaka*, thk. Muhammed el-'Âlemî, 1.bs., Dâru's-Sekâfe, byy, 1984, s. 9.

1.2. Aruz Hakkında Telif Edilen Başlıca Eserler

Arap şiir geleneğinde büyük bir önemi haiz olan aruz ilmi hakkında başta bu araştırmanın konusu olan *el-Vâfi fî'l-'Arûd ve'l-Kavâfi* olmak üzere pek çok kitap telif edilmiştir.

Aruz ilmi hakkında telif edilen ilk kitaplardan biri doğal olarak bu ilmi ilk defa teorik bir yapıya kavuşturan el-Ḥalîl b. Ahmed'e aittir. Onun *Kitâbu'l-'Arûd* adlı eserinin olduğu zikredilmiştir. Aynı zamanda aruzun musiki ile olan ilişkisi düşünüldüğünde²⁰⁵ *Kitâbu'n-Neğam* ve *Kitâbu'l-'Îkâ'* adındaki iki kitap da onun bu alanda telif ettiği diğer kitaplar olarak kabul edilebilir.²⁰⁶ el-Ḥalîl b. Ahmed ile birlikte el-Mufaḍḍal eḍ-Ḍabbî'nin (ö. 178/794 ?) de aruzla ilgili *Kitâbu'l-'Arûd* adlı bir eserinin olduğu belirtilmiştir.²⁰⁷ el-Mufaḍḍal eḍ-Ḍabbî'nin el-Ḥalîl b. Ahmed ile aynı dönemde yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda aruzla ilgili eserinin de telif edilen ilk eserlerden olduğu anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu kitapların hiç birisi günümüze ulaşmamıştır. Yine hicrî II. yüzyılın sonlarında el-Aḥfeş tarafından yazılan *Kitâbu'l-'Arûd* da ilk kaynaklar arasında zikredilebilir.²⁰⁸ Kitabı günümüze ulaşmayan bir başka müellif de el-Cermî'dir (ö. 225/840). Onun da aruz alanında bir kitabının olduğu belirtilmiştir.²⁰⁹ Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863) de Aḥfeş ve el-Cermî'den sonra bu alanda kitap telif eden müelliflerdendir. Onun da aruz hakkında bir kitabının olduğu belirtilmiştir ancak bu da günümüze kadar ulaşmamıştır.²¹⁰ el-Müberred (ö. 285/900) de aruzla ilgili bir kitap telif etmiştir ancak bu kitap da günümüze kadar varlığını koruyamamıştır.²¹¹

Hicrî IV. yüzyıla gelindiğinde el-Müberred'in öğrencilerinden ez-Zeccâc ve İbnu's-Serrâc aruz hakkında eser telif etmiş ve bu eserler günümüze kadar ulaşmıştır. ez-Zeccâc'ın eseri, Süleyman Ebû Sitte tarafından tahkik edilip *Mecelletu'd-Dirâsâti'l-Lugaviyye* adlı dergide yayımlanırken İbnu's-Serrâc'ın kitabı da Abdu'l-Ḥuseyn el-Fetlî tarafından *Mecelletu'l-Kulliyâti'l-Edeb* adındaki dergide tahkik edilerek neşredilmiştir. IV. yüzyılın ortalarında ez-Zeccâc'ın öğrencisi Ebu'l-Ḥasen Ahmed b. Muhammed el-'Arûdî (ö. 342/953) bu alanda kitap telif eden başka bir müelliftir.²¹² el-'Arûdî'nin bu eseri, Hüseyin Gâzî Zâhir ve Hilal Nâcî tarafından tahkik edilerek *el-Câmi' fî'l-'Arûd ve'l-Kavâfi* adıyla yayımlanmıştır. Bu eser, Türkiye'de aruz literatürü hakkındaki çalışmalarda zikredilmemekte ve hakkında

²⁰⁵ Abdurrahman Özdemir, "Aruz", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler, İsam Yayınları, İstanbul, 2015, s. 361.

²⁰⁶ Ebu'l-Ferac Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist fî aḥbâri'l-'Ulemâi'l-Muşannifîn mine'l-Kudamâ ve'l-Muḥdeşîn ve Esmâi Kutubihim*, thk. Rıza Teceddüd Mazendârî, byy, trh, s. 49.

²⁰⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 75.

²⁰⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58.

²⁰⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 62.

²¹⁰ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat, 1941, II, 1137; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 63.

²¹¹ el-Ḥamevî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2684.

²¹² Müellifin biyografisi için bkz., el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I, 471.

herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. IV. yüzyılın sonlarında ise İbn ‘Abbâd, *el-İknâ‘* adlı eserini kaleme almış, muasırı olan bir başka isim İbn Cinnî de *Kitâbu’l-‘Arûd* adlı bir eser telif etmiştir. Ayrıca el-Cevherî’nin (400/1009’dan önce) *‘Arûdu’l-Varâka* adlı eserinin de burada zikredilmesi mümkündür.

V. yüzyılda Ebu’l-Hasen Ali b. İsa er-Rab‘î en-Naḥvî (ö. 420/1029) aruzla ilgili bir kitap telif etmiştir. Muhammed Ebu’l-Faḍl Bedrân tarafından tahkik edilen eser *Kitâbu’l-‘Arûd* adıyla yayımlanmıştır. Bu eser de Türkiye’de hakkında çalışma bulunmayan ve aruzla ilgili araştırmalarda adı geçmeyen bir başka eserdir. V. yüzyılın sonlarında ise el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî, *el-Vâfi fi’l-‘Arûd ve’l-Ḳavâfi* adlı eserini telif etmiştir. Söz konusu eser bu araştırmada ayrıntısı ile incelenecektir.

Hicrî VI. yüzyılda İbnu’l-Ḳaṭṭâ‘ (ö. 515/1021) ve ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) aruzla ilgili kitap telif eden iki önemli isimdir. İbnu’l-Ḳaṭṭâ‘, *Kitâbu’l-Bâri‘ fi ‘İlmi’l-‘Arûd’u* kaleme alırken ez-Zemahşerî, *el-Ḳuṣṭâs* adlı eserini telif etmiştir.

Aruz eserleri arasında nahiv ilmindeki elfiyye tarzında manzum bir şekilde telif edilmiş olanlar da vardır. Abdullah b. Osman el-Ḥazrecî (ö. 627/1230) tarafından telif edilen ve *el-Ḥazreciyye* adıyla maruf manzume, İbnu’l-Ḥâcib (ö. 646/1249) tarafından nazmedilen *el-Maḳṣadu’l-Celîl fi ‘İlmi’l-Ḥalîl* adlı manzume bu türden örnek gösterilebilecek başlıca eserlerdir.

Bazı müellifler aruz ilmi hakkında müstakil bir kitap telif etmemiş ancak edebiyatla ilgili yazdığı eserlerin içeriğinde bir başlık olarak aruz ilminden bahsetmiştir. Bu eserlerde aruz ilmi yalnızca bir başlık altında zikredilmesine rağmen müstakil aruz kitaplarında mevcut olan bilgilerin hepsi eksiksiz aktarılmıştır. Eserlerin içerisinde başlık olarak zikredilen bu bölümler kıymet bakımından müstakil aruz kitaplarına denktir. Bundan dolayı aruz literatürü incelenirken bu eserlerin zikredilmesi kaçınılmaz olmaktadır. İbn ‘Abdirabbih’in (ö. 328/940) *el-İḳdu’l-Ferîd*, İbn Reşîḳ el-Ḳayravânî’nin (ö. 456/1069) *el-‘Umde*, es-Sekkâkî’nin (ö. 626/1229) *Miftâhu’l-‘Ulûm* adlı eserlerinde aruzun başlıklar altında ele alındığı eserlere örnek gösterilebilmektedir.

2. Eserin Genel Tanıtımı

Bu bölümde el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî’nin *el-Vâfi fi’l-‘Arûd ve’l-Ḳavâfi* adlı eseri tanıtılacaktır. Eser hakkında temel bilgiler verildikten sonra değerlendirmeye katkı sağlayacak diğer bilgiler de müstakil başlıklar altında zikredilecektir. Eserin genel tanıtımı ve özellikleri hakkında verilen bilgiler ışığında da eserin, Arap dili ve Edebiyatındaki yeri ve değeri tayin edilmeye çalışılacaktır.

2.1. Eserin Adı

Eserin tam adının ne olduğu hususunda görüş ayrılığı vardır. Eser, kimi zaman *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi*, kimi zaman da *el-Kâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi* adıyla anılmıştır. Görüş ayrılığındaki temel nokta eserin adının ilk kısmında vuku bulmuştur. Buna göre eserin tam adının *el-Vâfi* mi yoksa *el-Kâfi* mi şeklinde olduğu netlik kazanmamıştır.

el-Ĥatîb et-Tebrîzî'nin aruzla ilgili söz konusu eserinin muhakkiklerinden biri olan Ĥassânî Ĥasen Abdullah, bu esere yapmış olduğu tahkikinin mukaddimesinde eserin altı adet el yazması nüshasını incelediğini ve bunların dördünün *el-Kâfi* adı ile başladığını geriye kalan iki nüshanın da *el-Vâfi* adında olduğunu zikretmiştir.²¹³ Aynı zamanda kendisi de *el-Kâfi* adını tercih etmiş ve eseri bu ismi temel alarak neşretmiştir.

Bu araştırmada temel alınan nüshanın muhakkiki Fahreddin Ķabâve de eser için *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi* ismini tercih etmiştir. Eserin adını *el-Vâfi* şeklinde tercih etmesinde tahkike esas aldığı nüshalardan birisi olan Kahire'de Dâru'l-Kutub'daki nüshanın bu isimde oluşu etkili olmuştur.²¹⁴

Kâtip Çelebi, bir yerde eserin *el-Vâfi* adı ile bilindiğini dile getirirken²¹⁵ başka bir yerde de eseri el-Kâfi ismiyle zikretmiştir.²¹⁶ Eserin 8138 demirbaş numarasında Konya Yusuf Ağa Yazma Eserler Kütüphanesi, 1990 numarada Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi ve 4599/6 numarada Ankara Milli Kütüphanedeki nüshaları da el-Kâfi adını taşımaktadır. Buna karşın tespit edilebildiği kadarıyla el-Vâfi şeklinde başlayan herhangi bir nüsha Türkiye de bulunmamaktadır.

Eserin *el-Vâfi* şeklinde olduğunu dile getirenlerden biri de Hayreddin ez-Ziriklî'dir. ez-Ziriklî, eserin *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi* adında olduğunu belirtmiştir.²¹⁷ Ancak Ĥassânî Ĥasen Abdullah, ez-Ziriklî'nin bu bilgiyi Corci Zeydan'ın eserinden alıntılarken aceleci davrandığını kaydetmektedir.²¹⁸ Zira Corci Zeydan el-Ĥatîb et-Tebrîzî'nin eserlerini zikrederken *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi* ismini söyledikten sonra bu eserin Berlin'de *el-Kâfi* adında bir nüshasının daha bulunduğunu ve bu ismin eserin gerçek ismi olduğunu vurgulamaktadır.²¹⁹

el-Ĥatîb et-Tebrîzî'nin biyografisini veren kitaplar çoğunlukla eseri *el-Kâfi* adıyla zikretmiştir. İbnu'l-Enbârî, YâĶût el-Ĥamevî, İbn Ĥallikân (ö. 681/1282) gibi

²¹³ Bkz., et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi*, muhakkik Ĥassânî Ĥasen Abdullah'ın mukaddimesi, s. 9.

²¹⁴ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, muhakkik Fahreddin Ķabâve'nin mukaddimesi s. 6.

²¹⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1137.

²¹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1377.

²¹⁷ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm Ķâmus Terâcimi Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-'Arabi ve'l-Muste'ribîn ve'l-Musteşrikîn*, 5. bs., Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1980, VIII, 158.

²¹⁸ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, Mukaddime, s. 9.

²¹⁹ Corci Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-LuĶati'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Hilâl, byy., trh., III, 39.

biyografi müellifleri buna örnektir.²²⁰ Bu müellifler söz konusu eseri *el-Kâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi* şeklinde rivayet etmişlerdir. Ancak İbnü'l-Kıfî eseri yalnızca *el-'Arûd ve'l-Kavâfi* adıyla zikretmiş, ilk kısma dair herhangi bir yorumda bulunmamıştır.²²¹

Açık olan şudur ki, eserin adının *el-Kâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi* şeklinde olduğuna dair görüşler daha ağır basmaktadır. Zira İbn'ul-Enbârî, Yâkût el-Ĥamevî ve İbn Hallikân gibi müellifin yaşadığı asra yakın biyografi yazarları kitabın *el-Kâfi* şeklinde olduğunu kaydetmişlerdir. Diğer yandan yukarıda değinildiği gibi eserin günümüzdeki nüshaları da *el-Kâfi* ismiyle kayıtlara girmiştir. Özellikle Türkiye'de eserin *el-Vâfi* adıyla kaydedildiği herhangi bir nüshaya rastlanmamıştır. Buna karşın, bu araştırmaya konu olan nüshanın muhakkiki Fahreddin Kâbâve'nin *el-Vâfi* adını tercih etmesi ise yeterince açıklığa kavuşmamış bir konudur. Bizzat kendisi de pek çok nüshayı incelediğini ancak içlerinden birinin adının *el-Vâfi* şeklinde olduğuna itibarla bu ismi uyum gördüğünü belirtmiş²²² ancak tercih konusunda güçlü sebepler ileri sürmemiştir.

Eserin adı hakkında bir başka ihtilaf daha söz konusudur. Bu ihtilafın temel noktası ise başlığın, eserin ele aldığı konuları yeterince kapsamaması olmuştur.²²³ Çünkü et-Tebrîzî'nin eserinde aruz ve kafiyeyle başka bir konu daha işlenmiştir. Bu konu kitabın son kısmında ele alınan bedî' ilmidir. Dolayısıyla eserin aruz, kafiye ve bedî' olmak üzere üç bölümden oluşması buna karşın başlıkta yalnızca aruz ve kafiyeyle yer verilmesi bu görüş ayrılığını ortaya çıkarmıştır. Ancak esere bu isimle işaret eden yalnızca İbn Ebi'l-İşba' el-Mısrî (ö. 654/1256)'dir.²²⁴ Onun haricinde kitabı bu isimle zikreden herhangi bir yazara rastlanmamıştır. Ancak Ĥassânî Ĥasen Abdullah, eserin yazma nüshalarının birinde *el-Kâfi fi'l-'Arûd ve'l-Bedî' ve'l-Kavâfi* şeklinde bir ifadeye rastladığını belirtmiş ve bunun iki sebepten makul olmadığını ileri sürmüştür. İlki, bu ifadenin yazı karakterinin nüshadaki yazı karakteri ile farklı olduğu ve mürekkebinin de nüshadaki mürekkebe uymadığı yönündedir. Dolayısıyla yazının sonradan nüshaya eklendiği çok açıktır. Bu ibareyi ekleyen de muhtemelen nüshaya sonradan rastlayan bir okuyucudur. Eserin içeriğinde aruz ve kafiyenin haricinde bir konu daha olduğunu görünce bu ifadeyi eklemeyi uygun bulmuştur. Diğer sebep ise el-Ĥatîb et-Tebrîzî'nin biyografisini serdeden müelliflerin pek çoğunun eseri böyle bir isimlendirme ile nakletmemiş olmalarıdır. Bu iki sebepten ötürü eserin başlığında el-Bedî' şeklinde bir ibare Ĥassânî'ye göre doğru değildir.²²⁵

²²⁰ Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 255; el-Ĥamevî, *Mucemu'l-Udebâ*, VI, 2825; İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 192.

²²¹ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, IV, 30.

²²² et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 6.

²²³ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, muhakkikin mukaddimesi, s. 9.

²²⁴ Abdülazim b. Vahid b. Zâfir b. Ebi'l-İşba' el-Mısrî, *Tahrîru't-Taḥbîr fî Şinâ'ati's-Şi'r ve'n-Neşr ve Beyâni İcâzi'l-Kurân*, thk. Hafnî Muhammed Şerif, 1.bs., Lecnetu İhyâit-Turâsi'l-'Arabî, Kahire, 1963, s. 90.

²²⁵ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, muhakkikin mukaddimesi s. 10.

Bu bilgiler ışığında kitabın adında *el-Bedî'* ifadesinin olduğuna dair görüş isabetli bulunmamaktadır. Eserin adının *el-Vâfi* yahut *el-Kâfi* olarak isimlendirilmesi kesin bir netliğe kavuşmasa bile nüshalarda zikredilen ifadelerin hiçbirinde *el-Bedî'* ifadesinin geçtiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu konu hakkında tek kayıt yukarıda bahsedildiği üzere İbn Ebi'-İşba' el-Mısrî'dir. el-Mısrî esere bu şekilde işaret eden tek müelliftir. Onun el-Hatîb et-Tebrîzî gibi meşhur bir dilciyi ve eserini tam anlamıyla bilmemesi imkansızdır. Zira et-Tebrîzî'den hemen sonraki yüzyılda yaşamış ve el-Hamevî, İbnu'l-Kıffî gibi et-Tebrîzî'nin biyografisini kaleme alan müelliflerin çoğuyla muasırdır. Bu müelliflerin hiçbirisi eseri öyle bir isimle zikretmemişken el-Mısrî'nin esere bu şekilde isimlendirme yapması uzak bir ihtimaldir. Muhtemelen el-Mısrî'nin kastı eserin son kısmını teşkil eden bölümdür. O büyük bir ihtimalle yalnızca bu bölüme işaret etmek istemiş, eseri tümüyle böyle bir isimlendirmeye nispet etmeyi amaçlamamıştır.

Sonuç olarak eserin adında el-Bedî' ifadesinin bulunması uzak bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir. Eser, müellifin dönemine en yakın biyografi kaynaklarında *el-Kâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ğavâfi* şeklinde aktarılmasına rağmen *el-Vâfi* adıyla da isimlendirilmiştir. Bununla birlikte eserin adının birini diğerine tercih edilmesini sağlayacak güçlü ve kesin bir delil bulunmamaktadır. Bu sebeple kesin bir değerlendirmeye varmak mümkün görünmemektedir.

2.2. Eserin Nüshaları Ve Tahkikleri

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ğavâfi'nin Türkiye'nin farklı kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların hepsini bir başlık altında zikretmek çalışmada yersiz uzunluğa sebep olacağından uygun görünmemektedir. Ancak eserin en önemli nüshaları hakkında bilgi vermek çalışmanın bu başlığı için kaçınılmazdır.

Eserin İstanbul Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonunda 492.7 tasnif ve 1990 demirbaş numarası ile kayıtlı nüshası en önemli nüshalarından birisidir. Nüsha yetmiş varaktan oluşmakta ve her sayfada 15 satır ihtiva etmektedir. Düzgün ve okunaklı nesih hattı ile yazılmış nüshanın istinsah tarihi düşülmemiştir. Bazı varakları hasarlı ve yarım olmasına rağmen diğer nüshalarla kıyas edildiğinde yazısı en okunaklı ve düzgün olan Atıf Efendi nüshasıdır. Başlıklar ve metin içerisindeki bazı ibareler kırmızı ve büyük bir hat ile yazılmış, aruz daireleri ayrıntılı ve basit bir tarzda resmedilmiştir. Gerek yazısının düzgünlüğü ve okunaklı olması gerek bazı ibarelerin renkli bir şekilde yazılması Atıf Efendi nüshasının diğer nüshalar arasında seçkin bir yer edinmesini sağlamıştır.

Bir diğer önemli nüsha ise İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye koleksiyonu 492.7 tasnif ve 1127-001 demirbaş numarasında kayıtlıdır. Kırk altı varaktan oluşan nüshanın her bir sayfasında yirmi üç satır bulunmaktadır. Nesih ile yazılmış nüsha açık ve düzgün bir hatta sahip değildir. Varaklar not olarak eklendiği

düşünülen küçük ve okunaksız ibarelerle doludur. Hamidiye koleksiyonundaki bu nüsha 1090 tarihinde istinsah edilmiştir. Bu tarihten nüshanın henüz müellif hayattayken istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda mezkur iki nüsha muhakkik Fahreddin Kâbâve tarafından da tercih edilmiştir. Kâbâve eseri tahkik ederken Atf Efendi koleksiyonundaki nüsha başta olmak üzere diğer nüshadan da azımsanmayacak kadar yararlandığını ifade etmiştir.²²⁶

Bahsi geçen iki nüshaya ek olarak eserin Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi 494 tasnif ve 8138 demirbaş numarasına kayıtlı bir nüshası daha bulunmaktadır. Eser aruz alanında telif edilmiş beş nüshalık bir koleksiyonun 1-18 varakları arasında yer almakta ve her bir varakta 15 satır bulunmaktadır. Eserin ait olduğu koleksiyonun cildinin sırt ve kenarları meşin kağıt ile kaplanmış olup mıklep ve şirazelidir. Sayfa kenarlarına ufak yazılarla düşülmüş notların karışık görüntüsüne rağmen eser düzgün ve okunaklı nesih hattı ile yazılmıştır. Varakların herhangi bir hasara maruz kalmaması ve bazı yerlerde ibarelerin renkli yazılması okumayı kolaylaştırmaktadır. Nüshanın istinsah tarihi ise belli değildir.

Eserin ayrıca Beyazıt Kütüphanesi 892.7 tasnif ve B5839/4 demirbaş numarasında, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Bölge Yazma Eserler Koleksiyonu 492.7 tasnif ve 7080/7 demirbaş numarasında, Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi 416 tasnif ve 1856/04 demirbaş numarasında, Ankara Milli Kütüphane Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 4599/6 demirbaş numarasında, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi 157/1 demirbaş numarasında, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu 3394/3 demirbaş numarasında, Zeytinolu İlçe Halk Kütüphanesi 1097/5 demirbaş numarasında kayıtlı bulunan nüshaları da vardır.

3. Eserin Kaynakları

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi'nin içeriğinde kaynak olarak müracaat edilen belirli bir eser adı açıkça geçmemektedir. Buna karşın müellif bazı konularda kimi dil bilginlerinin görüşlerini serdetmiş ve onların konu hakkındaki düşüncelerine başvurmuştur. Bazen bizzat şahıs isimlerini zikrederek alıntı yapmış bazen de açıkça bir isim zikretmeksizin “بَعْضُ الْعَرُوضِيِّينَ، بَعْضُهُمْ” (bazıları, bazı aruzcular)” diyerek görüşleri aktarmıştır. Müellifin sergilediği bu tutum eserini telif ederken açıkça belirtmese de bazı dil bilginlerinin eserlerinden yararlandığını göstermekte ve dolayısıyla *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi*'ye kaynaklık eden muhtemel eserlerin varlığını düşündürmektedir.

²²⁶ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 6-7.

Müellifin ismini açıkça zikrettiği ve alıntılarda bulunduğu isimler şunlardır: el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), el-Halil b. Ahmed, Ebû ‘Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828), el-Ferrâ (ö. 207/822), el-Mufaddal ed-Dabbî, Müerric es-Sedûsî (ö. 195/810-11), Nađr b. Şümeyl (ö. 204/820), el-Cermî (ö. 225/840), İbn Cinnî, İbn Burhân en-Nahvî, Ebu’l-‘Alâ el-Ma‘arrî ve Şa‘leb (ö. 291/904). Müellif bu isimlerden alıntılar yapmış ve ihtilaflı konularda bu dilcilerin görüşlerini serdetmiştir. Dolayısıyla bahsi geçen dilcilerin eserlerinin *el-Vâfi fi’l-‘Arûd ve’l-‘Kavâfi*’nin kaynakları arasında yer aldığı söylenebilmektedir. Öte yandan Ebu’l-‘Alâ el-Ma‘arrî ve İbnu Burhân en-Nahvî gibi müellifin hocaları arasında yer aldığı için doğrudan ilişki kurduğu muasır dilciler de vardır. Müellif bizzat görüştüğünden dolayı bu dil bilginlerinden kavli rivayetlerde de bulunmuştur.²²⁷

Müellifin uyguladığı bazı yöntemler de aruz ilmindeki belirli kaynaklardan yararlandığına delalet etmektedir. Örneğin müellif herhangi bir aruz dairesine ait bahirlerin ayrıntılı açıklamalarını yaptıktan sonra konu sonunda yeni bir aruz dairesine geçmeden daha önce ele aldığı bahirleri bir kez daha tam beyitlerle örneklendirmiştir. Daha somut bir misalle tavîl, medîd ve basît bahirlerinden oluşan muhtelif dairesinin sonunda mütelif dairesine geçmeden her bir bahri tam beyitlerle yeniden örneklendirmiş bunu bütün aruz dairleri için uygulamıştır.²²⁸ Onun takip ettiği bu yöntemin aynısı eş-Şâhib b. ‘Abbâd’ın *el-İknâ‘* adlı eserinde de görülmektedir.²²⁹ *el-İknâ‘* da var olan bu yöntem *el-Vâfi* haricinde herhangi bir eserde takip edilmemiştir. *el-Vâfi* ve *el-İknâ‘* arasındaki bu yöntem benzerliği müellifin eş-Şâhib b. ‘Abbâd’ın söz konusu eserinden yararlandığını düşündürmektedir.

4. Muhteva Tahlili

el-Vâfi fi’l-‘Arûd ve’l-‘Kavâfi içerik açısından zengin bir malzemeye sahiptir. Eserin muhteva yönünden en dikkat çeken yanı içerisindeki örneklerin bir diğer ifadeyle şahit beyitlerin çok sayıda olmasıdır. Eserdeki beyitlerin sayıca fazla olmasının en önemli sebebi hiç kuşkusuz eserin, şiirin en temel unsurlarından olan aruz ve kafiye ilmini ele almasıdır. Aruz ve kafiye yalnızca şiire has bir konu olduğu için örneklerin büyük bir oranda şiirlerden oluşması kaçınılmazdır. Diğer yandan sadece şiire mahsus olan iki ilmin tek kitapta ele alınması da eserin muhteva ve şahit beyit bakımından zengin olmasındaki diğer bir etmendir. Ayrıca et-Tebrizî’nin bu iki ilmin yanı sıra şiir kusurlarından ve bedî‘i sanatlardan bahsetmesi ve bu iki başlık altında şiir istişhâdlarını yoğun bir şekilde kullanması da eserin muhtevasının zengin olmasını sağlamıştır.

²²⁷ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 226.

²²⁸ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 64.

²²⁹ Şâhib b. ‘Abbâd, *el-İknâ‘ fi’l-‘Arûd ve Tahrici’l-‘Kavâfi*, thk. Muhammed Hasen Âli Yasin, byy., tsz., s. 22.

el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî eserinde yalnızca aruz ve kafiye ele almakla yetinmemiş, bunların haricinde başka iki konuyu daha işlemiştir. Bu bağlamda et-Tebrîzî eserini dört bölüme ayırmıştır. İlk bölümde aruz konusunu işlemiş, ikinci bölümde kafiye konusunu ele almıştır. Üçüncü bölümde ise kafiye kusurlarına temas etmiştir. Son bölümde de bedî' sanatlarına değinmiştir. Eserin aruz dışında farklı konuları da bünyesinde toplaması müstakil olarak dört bölümden teşekkül etmesini, dolayısıyla içeriğinin yoğun olmasını sağlamıştır.

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi'nin bu çalışmada esas kabul edilen nüshasının içinde müstakil bir başlıkla işaret edilmiş mukaddime bölümü yoktur. Ancak kitabın başında et-Tebrîzî'nin aruz bölümünden önce giriş mahiyetinde ele aldığı kısım eserin bir mukaddimeye yahut en azından mukaddime niteliğinde bir bölüme sahip olduğunu düşündürmektedir. Bahsi geçen bölüm bu çalışmada temel kabul edilen nüshada müstakil bir başlık altında belirtilmemekle birlikte tespit edildiği kadarıyla eserin bir yazma nüshasında söz konusu bölümün mukaddime olduğundan bahsedilmiştir.²³⁰ Konya Yusuf Ağa Yazma Eserler Kütüphanesi 8138 demirbaş numarasında kayıtlı nüshada eserin bir mukaddime iki bölüm ve bir de sonuç olarak isimlendirilen hatime bölümlerinden müteşekkil olduğu dile getirilmiştir. Mukaddime olduğu vurgulanan bu kısa bölümde aruzun kelime ve ıstılahî anlamlarının ele alındığı ve aruz için temel sayılabilecek kavramların açıklandığı da belirtilmiştir.²³¹ Buna göre et-Tebrîzî başlık ile belirtmiş olsun ya da olmasın sonuçta mukaddime niteliğinde bir bölüm kaleme almış ve burada aruz için gerekli olan ön bilgileri açıklamıştır.

el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî bu giriş mahiyetindeki kısa bölümde hamdele ve salveleden sonra ilk olarak aruzun terim anlamını açıklamıştır. Aruzu, şiirin iyisinin kötüsünden ayırt edilmesine yarayan bir terazi olarak tarif etmiştir.²³² Daha sonra aruz kelimesinin sözlük anlamlarını vermiştir. Ancak aruzun pek çok sözlük anlamından sadece ikisini zikretmekle yetinmiştir. Bunlar ise yan, taraf, yön gibi anlamlara gelen ناحية kelimesi ile ölçüt anlamına gelen معروض kelimesidir. İlkini şiir ile istişhâd etmiş ancak ikincisi hakkında herhangi bir istişhâdda bulunmamıştır.²³³ Yön, taraf, yan anlamlarını ifade eden نَاحِيَةٌ kelimesine şu şiiri delil getirmiştir.²³⁴ (Vâfir)

فَإِنْ يُعْرَضُ أَبُو الْعَبَّاسِ عَنِّي وَيَرْكَبُ بِي عَرُوضًا عَنْ عَرُوضٍ

²³⁰ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi 'Ilmeyi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi*, Konya Yusuf Ağa Yazma Eserler Kütüphanesi, 8138, 1a.

²³¹ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 1a.

²³² et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 29.

²³³ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 29-30.

²³⁴ Şiir, Abdullah el-Ḥaccâc b. ez-Zubyânî'ye aittir. Bkz. el-Câhîz, *Kitâbu'l-Hayevân*, thk. Muhammed Basil Uyûnu's-Sûd, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, 2003, II, 410; Ebu'l-Ferec Ali b. Huseyn el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğâni*, thk. İhsan Abbas, 3.bs., Dâru Sadr, Beyrut, 2008, XIII, 113.

Şayet Ebu'l-Abbas (Velîd b. Abdulmelik) benden yüz çevirirse, ve beni bir o tarafâ bir bu tarafâ sevkedip gönderirse...

el-Haţîb et-Tebrîzî aruzun sözlük ve terim anlamlarını açıkladıktan sonra aruz ilminde şiirin oluştuğu unsurlara değinmiştir. Bütün bu unsurları sebep, vetid ve fasıla olmak üzere üç kavram altında toplamıştır. Bu kavramların her birini açıklamış ve örneklendirmiştir.²³⁵ Şiiri oluşturan unsurlardan sonra taktî' konusuna da değinmiştir.²³⁶ Şiirde taktî' işleminin yazıya göre değil lafza göre yapılması gerektiğini belirtmiştir. Şiirde bulunan her lafzın teker teker yazılıp taktî' işleminin bunun baz alınarak yapılmasını uygun bulmuştur. Buna örnek olarak da şeddeli harfleri göstermiştir. Şeddeli harfler her ne kadar yazıda harf sayısı bakımından az görünseler de ilk harf sakın ikinci harf harekeli olmak üzere şeddeleri açıldığında ortaya yazıda görüldüğünden daha fazla harf çıkacaktır. Bundan dolayı şeddeli harfler yazılarına bakılarak taktî' edilirse ortaya yanlış sonuçlar çıkacaktır. el-Haţîb et-Tebrîzî'ye göre vezin bulunurken lafza göre yapılacak taktî' en doğru işlem olacaktır. Bu bağlamda sakın ve harekeli harf arasındaki farkları açıkladıktan sonra taktî' işleminin nasıl yapılacağını da göstermiştir.²³⁷

et-Tebrîzî, sakın ve harekeli harflerin tarifini de yapmıştır. Sakın harfî damme, fetha ve kesra olmak üzere her üç harekeyi alabilen harf olarak tarif ederken harekeli harfî ise yalnızca iki hareke kabul edebilen harf olarak tanımlamıştır. Sakın harfin tarifini عمرو ismindeki م harfiyle açıklamıştır. Söz konusu isimdeki م harfî, عمر عمر şeklinde her üç harekeyi de kabul etmektedir. Buna karşın, harekeli bir harf ise yalnızca iki hareke alabilmektedir. Örnek olarak, جبل kelimesindeki ب harfî, جبل جبل gibi yalnızca iki şekilde harekelendirilmektedir. Dolayısıyla üçüncü bir harekenin verilmesi zaten kendisinde bir hareke barındırdığı için mümkün olmamaktadır.²³⁸

et-Tebrîzî, vezin bulunurken ortaya çıkan cüzlere tefile (تفعيلة) yerine emsile (أمثلة) isimlendirmesini kullanmış ve bunların toplamda sekiz tane olduğunu belirtmiştir. Daha sonra zihaf, aruz²³⁹ ve darb²⁴⁰ gibi kavramları açıklamış, musarrâ' ve mukaffâ arasındaki farklara temas etmiştir. Tasrî'î beytin iki yarıya bölünüp ilk

²³⁵ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 30.

²³⁶ Taktî' : Vezin ve bahri belirlemek için şiirin, yazıldığı veznin tefilelerine uygun biçimde bölünmesi, uzun ve kısa hecelerine ayrılmasıdır. Bkz; Kenan Demirayak, "Taktî'", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), XXXIX, 482-483.

²³⁷ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 31.

²³⁸ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 31.

²³⁹ Aruz; Bir beytin ilk şatırının son tefilesidir. Bkz. et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s.

²⁴⁰ Darb; Bir beytin ikinci şatırının son tefilesidir. et-Tebrîzî *el-Vâfî*, s.

yarının sonunu ikinci yarının sonuna vezin bakımından muvafık kılmak şeklinde tarif etmiş ve şu beyti örnek göstermiştir.²⁴¹ (Tavîl)

أَلَا يَا صَبَا نَجِدُ مَتَى هَجَّتْ مِنْ نَجْدٍ فَقَدْ زَادَنِي مَسْرَاكِ وَجَدًّا عَلَى وَجْدٍ
Ey Necd'den gelen rüzgâr! Sen ne zaman Necd'den estin?

Senin gece vakti esmen benim aşkıyı artırdıkça artırdı.

Bu beytin ilk şatırındaki son cüz olan نَجْدٌ مِنْ نَجْدٍ ifadesi ile ikinci şatırın son cüzü عَلَى وَجْدٍ ifadesi مفاعيلن vezninde olup aynı ölçüdedirler. Ancak tavîl bahrinin aruzu her zaman makbuz olarak مَفَاعِلُنْ şeklinde kullanılmaktadır.²⁴² Ancak bu beyitte darb مفاعيلن vezninde geldiği için aruz tasrî yoluyla darba muvafık kılınmış, dolayısıyla aralarında tasrî sanatı uygulanmıştır. Mukaffâyı ise hiçbir değişiklik olmadan aruzun darba vezin ve kafiye bakımından uyması şeklinde tanımlamıştır. Buna da İmruu'l-Kays'ın meşhur kasidesinin ilk beyitlerini örnek göstermiştir.²⁴³ (Tavîl)

قَفَا نَبِكِ مِنْ ذِكْرِي حَيْبٍ وَمَنْزِلٍ بِسِقْطِ اللَّوِيِّ بَيْنَ الدَّخُولِ وَحَوْمَلٍ
Durun! Sevgilinin Dahûl ve Havmel arasındaki Sıktı'l-Livâ'daki yurdunun hatrasına ağlayalım.

Bu beyitte hem aruzun hem darbın مَفَاعِلُنْ şeklinde geldiği görülmektedir. Aruz ve darbın birbirine muvafık olmasında herhangi bir vezin değişikliği tasrî de olduğu gibi vuku bulmamıştır. Zira tavîl bahrinin aruzu zaten her zaman مَفَاعِلُنْ şeklinde gelmektedir. et-Tebrîzî, mukaffanın aynı zamanda sonradan ortaya çıkmış bir sanat olduğunu ve önceki şairlerin böyle bir sanat kullanmadığını da belirtmiştir.²⁴⁴

Bu bölümde son olarak tarif edilip örneklendirilen kavram musmat kavramıdır. et-Tebrîzî musmatı, kasidenin başında tasrî yapılmayan bir diğer ifadeyle aruzu darbına kafiye bakımından uymayan beyit olarak tarif etmiştir. Musmat beyti ise şu şiirle örneklendirmiştir.²⁴⁵

أَنَّ تَرَسَّمَتْ مِنْ حَرَقَاءَ مَنْزِلَةً مَاءُ الصَّبَابَةِ مِنْ عَيْنَيْكَ مَسْجُومٌ

²⁴¹ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 33; Beyit İbnu'd-Demîne' ye aittir. Bkz. Ebu'l-'Abbâs Şa'leb Muhammed b. Habîb, *Divân*, thk. Ahmed Râtib en-Neffâh, Mektebetu'l-'Urûbe, Kahire, 1960, s. 85.

²⁴² et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 37.

²⁴³ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 33; Beyit meşhur muallaka şairi İmruu'l-Kaysa aittir. Bkz. İmruu'l-Kays, *Divân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fađl İbrahim, 4.bs., Dâru'l-Me'ârif, Kahire, byy. s. 8.

²⁴⁴ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 33.

²⁴⁵ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 34. Şiir Zurrumme'ye aittir. Bkz. Zurrumme, *Divân*, thk. Ahmed Hasan Besec, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1995, s. 254.

Sen Harkâ (ismindeki sevgili)'nin yurduna durup bakarsın da gözlerinden aşk suyu süzülmez mi hiç ?

Giriş mahiyetindeki bu bölümün sonunda ise şiirin toplamda otuz dört aruz, altmış üç darb ve on beş bahirden oluştuğunu, bu on beş bahri de beş dairenin topladığını zikretmiştir.²⁴⁶

Eser aruzla ilgili temel kavramların ele alınıp birtakım istişhâdların serdedildiği bu kısa girişten sonra ilk bölümle devam etmektedir. İlk bölüm bu eserin en önemli ve en geniş kısmıdır. Söz konusu bölümde aruz konusu ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, sırasıyla muhtelif, mütelif, müştebeh, müctelib ve müttefik daireleri açıklanmıştır. Her bir dairede bulunan bahirler hakkında ayrıntılı bilgi ve bol örnek verilmiştir.

et-Tebrîzî bu bölümde sırasıyla muhtelif dairesinden tavîl, medîd, basît bahirlerini, mütelif dairesinden kâmil ve vâfir bahirlerini, müştebeh dairesinden hezc, recez ve remel bahirlerini, müctelib dairesinden serî', munserih, hafif, muzârî', muktedab ve müctes bahirlerini, müttefik dairesinden de mütekârip ve mütedârek bahirlerini ele almıştır. Bu bahirlerin her birinin aruz ve darblarının sayısını açıklamış ve bu bağlamda verdiği şiir şahitleriyle bölümün içeriğini zenginleştirmiştir. Bölümün içeriği yalnızca bahirler ve bu bahirlere verilen şiir örnekleri ile oluşturulmamıştır. Muhtevanın diğer bir unsuru da kimi zaman verilen ihtilafî konulardır. Örneğin tavîl bahrinde el-Ḥalîl b. Ahmed ile el-Aḥfeş arasındaki ihtilafa değinilmiştir. Bu konudaki görüş ayrılığı tavîl bahrinin aruzunun **فَعُولُنْ** şeklinde gelebileceği konusunda ortaya çıkmıştır. Ahfeş bu duruma cevaz verirken el-Ḥalîl b. Ahmed ise tavîl bahrinin aruzunun yalnızca **مَفَاعِلُنْ** şeklinde geleceği kanaatindedir.²⁴⁷ et-Tebrîzî bu ve benzeri görüş ayrılıklarına da yer vererek içeriği yalnızca şiir örneklerinden ibaret kılmaktan kaçınmış ve konuyu zenginleştirmiştir.

Kitabın aruz bölümünde diğer bir muhteva unsuru da bahirlerin zihafı ve bu zihafıya ait şiir örnekleridir.²⁴⁸ et-Tebrîzî bahirleri ve bahirlerin şahit şiirlerinin yanı sıra muhtevayı zihafıya verdiği örneklerle de çeşitlendirmiştir. Örneğin vâfir bahrinde aruz ve darbları açıklamış, bu açıklamalardan sonra bahrin zihafıyı söylemiştir. Vâfir bahrinin zihafılarından biri aslî tefileleri olan **مَفَاعِلُنْ** cüzlerinde

²⁴⁶ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 34.

²⁴⁷ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 40.

²⁴⁸ Zihaf; Beytin sebep cüzlerinin ikinci harfi ile vetid cüzlerinin birinci harfinde meydana gelen değişikliklerdir. Bkz. el-Hâşimî, *Mizânu'z-Zeheb*, s. 18.

beşinci harfin teskin edilip مَفَاعِيلُنْ şekline dönüştürülmesidir. et-Tebrîzî bunu şu beyitle açıklamıştır.²⁴⁹ (Vâfir)

إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ شَيْئًا فَدَعَهُ وَجَاوِزُهُ إِلَى مَا تَسْتَطِعُ
Bir işi beceremediğin zaman onu bırak ve yapabileceğin bir şeye geç

Vâfir bahrinden olan bu beytin ilk tefilesi إِذَا لَمْ تَسْ şeklinde taktî edilecektir. Bu da vezin ile ifade edildiğinde مَفَاعِيلُنْ kalıbında olacaktır. Dolayısıyla vâfir bahrinin مَفَاعِلُنْ şeklindeki cüzünde zihaf çeşitlerinden asb uygulanmıştır.²⁵⁰ et-Tebrîzî bu gibi zihaf kurallarını da beyitlerle örneklendirerek eserin içeriğini daha zengin kılmıştır.

et-Tebrîzî, kafiye bölümüne geçmeden önce iki konuya daha kısaca temas etmiştir. Bu konuların ilki önceki bölümde zikredilenlere ek olarak bilinmesi gereken kavramlar hakkındadır. Bu kavramlar aruz konusunda et-Tebrîzî'nin verdiği bilgilerin mütemmimi mesabesindedir. et-Tebrîzî, bahirleri açıklarken zikretmediği bu kavramlara ayrı bir başlık açmış ve bu başlık altında on kavramı kısaca açıklamıştır. Söz konusu kavramlar sırasıyla; İbtidâ, İ'timâd, Fasl, Gâye, Mevfûr, İ'tilâl, Sahih, Tam, Vâfi ve Mu'arrâ şeklindedir. et-Tebrîzî bu kavramların her birini kısaca açıklamakla yetinmiş, şiirle istişhâdda bulunmamıştır.²⁵¹

Aruz bölümünün sonunda kısa bir şekilde ele alınan diğer başlık ise aruzî ıstılahlar hakkında düzenlenmiştir. et-Tebrîzî, burada aruz bölümü içinde geçen terimleri sırayla tekrar kısaca açıklamıştır. Açıklanan terimlerin aslında bahirler anlatılırken ayrıntısı ile üzerinde durulmuş ve gerekli izahlar yapılmıştır. Ancak burada yaklaşık kırk altı kavram yeniden peş peşe zikredilmiş ve çok kısa bir şekilde tekrar açıklanmıştır. et-Tebrîzî yalnızca gerekli gördüğü birkaç yerde şiir ile istişhâdda bulunmuş, ayrı ayrı her bir kavram için tekrar şiir ile delil getirmemiştir.²⁵²

et-Tebrîzî, bu kısa iki başlıkla birlikte aruz bölümünü bitirmiş ve kafiye bölümüne başlamıştır. Kafiye bölümü aruza nispetle içerik olarak daha küçük bir bölümdür. Bunun temel sebebi kafiye ilminin aruz gibi ayrıntılı ve yoğun bir içeriğe sahip olmayışdır. Bundan dolayı kafiye bölümünün muhtevası ve şahit beyitleri aruza oranla çok daha azdır. Hatta birkaç yerde aruz bölümünde kullanılan şahit beyitler kafiye bölümünde de aynen kullanılmıştır. Örneğin kafiye çeşitlerinden

²⁴⁹ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 73. Şiir 'Amr b. Ma'd Yekrib ez-Zebîdî'ye aittir. Bkz. Ebû Sa'îd Abdülmelik Kurayb b. Abdülmelik el- Aşma'î, *el-Aşma'îyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Abdusselam Harun, 5.bs., Dâru'l-Me'ârif, Beyrut, tsz, s. 175.

²⁵⁰ Asb; Tef'ilenin hareketli olan beşinci harfinin sakin kılınmasıdır. Bkz. el-Hâşimî, *Mizânü'z-Zeheb*, s. 26.

²⁵¹ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 183-186.

²⁵² et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 187-192.

mütedârek konusunu işlerken şahit getirdiği beyit aruz da kullandığı İmruu'l-Ğays'ın meşhur kasidesinin ilk beyitleridir.²⁵³

قَفَا نَبِكَ مِنْ ذِكْرِي حَيْبٍ وَ مَزَلٍ
بِسْفِطِ اللّٰوِي بَيْنَ الدَّخُولِ وَ حَوْمَلِ
Durun! Sevgilinin Dahûl ve Havmel arasındaki Siktî'l-Livâ'daki yurdunun hatırasına ağlayalım.

Bu örnekten de anlaşılacağı üzere zaten az olan şahit beyitlerin kimisinin aruz bölümündekilerle aynı olduğu da göz önünde bulundurulursa kafiye bölümünün aruza göre daha az muhtevaya sahip olduğu açıkça anlaşılacaktır.

et-Tebrîzî, kafiye bölümünde kafiye çeşitlerini ele almıştır. İlk önce kafiye mutlak ve mukayyet olmak üzere ikiye ayırmış daha sonra mukayyetin mücerret mukayyet, redifle mukayyet ve tesis ile mukayyet olmak üzere üç; mutlağın ise mücerret mutlak, huruç ile mutlak, redif ile mutlak, hem redif hem huruç ile mutlak, tesis ile mutlak ve hem tesis hem huruç ile mutlak olmak üzere altı çeşit olduğuna temas etmiştir. Sonra sırasıyla her bir çeşide beyitlerle örnek vermiştir. Örneğin tesis ile mutlağa şu beyti delil getirmiştir.²⁵⁴

فِي لَيْلَةٍ لَا نَرَى بِهَا أَحَدًا
يُحْيِي عَلَيْنَا إِلَّا كَوَاكِبُهَا
Gecenin yıldızları hariç bize anlatacak bir kimseyi göremediğimiz bir gecede...

et-Tebrîzî kafiyenin bu çeşitlerini zikrettikten sonra başka beş kavram üzerinde daha durmuştur. Bu beş kavram, kafiyenin harekesine itibarla taksim edilen mutekâvis, muterâkip, mütedârek, mutevâtir ve müteradif kavramlarıdır. Söz konusu beş kavramın her biri ayrıntılı bir şekilde açıklanmış ve şiirlerle her birine delil getirilmiştir. Örneğin müterâkip kafiye verdiği şahit beyit şu şekildedir.²⁵⁵

قَفْ بِالذِّيَارِ الَّتِي لَمْ يَعْفَهَا الْقَدَمُ
بَلَى وَغَيْرَهَا الْأُرَاحُ وَالذِّيمُ
Zamanın silip yok edemediği fakat rüzgar ve yağmurların değiştirdiği o diyarda durun!

Muterâkip kafiye, iki sakin arasında üç harekeli harfin olması halidir. Dolayısıyla bu beyitlerde geçen الْقَدَمُ ve الذِّيمُ kelimeleri arasında muterâkip kafiye vardır. Çünkü قَدَمٌ ve ذِّيمٌ kelimelerinden önce sakin bir lâm vardır. Kelimenin sonları

²⁵³ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 198. Beyit İmruu'l-Ğays'a aittir. Bkz. İmruu'l-Ğays, *Divân*, s. 8.

²⁵⁴ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 195. Beyit 'Adiy b. Zeyd'e aittir. Bkz. Ebû Bişr Sibeveyhi 'Amr b. Osman b. Kanber el-Hârişî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 3. bs., Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1988, IV, 312.

²⁵⁵ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 198. Beyit Zühêr b. Ebi Selmâ'ya aittir. Bkz. Zühêr b. Ebi Selmâ, *Divân*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, 1988, s. 113.

ise şatırın son cüzleri olduğu için sakin kabul edilmektedir. Böylece iki sakin arasında üç harekeli harf toplanmış olmakta buna da muterâkip kafiye denilmektedir.²⁵⁶

et-Tebrîzî'nin kafiye bölümünde temas ettiği diğer bir konu kafiye düzenini oluşturan altı harftir. Bunlar; ravî, vasl, huruç, ridf, tesis ve dahildir. Ravî üzerinde özellikle durulmuş ve şiirde ravî harfi sayılamayan harfler zikredilmiştir. Bunlardan sonra yukarıda sayılan her bir türe şiirle örnekler verilmiştir. Altı türle ilgili açıklamaların ardından kafiye düzenini oluşturan hareketlerden bahsedilmiştir. Bunlarda mecrâ, nefâz, hazv, rass, işbâ' ve tevcihdir. Bu çeşitlerin de her birine şiirle istişhâdlar yapılmıştır. Kafiye bölümünün sonunda ise el-Ahfeş'in bu çeşitlere yapmış olduğu ziyadeler sayılmıştır. el-Ahfeş harflere gâli ve muteaddî adında iki, hareketlere ise guluv ve teaddî olmak üzere aynı şekilde iki ziyadede bulunmuştur. et-Tebrîzî bunların her birini de ayrı ayrı zikretmiş ve şiirlerle delil getirmiştir.²⁵⁷

Kafiye bölümünde de göze çarpan en önemli içerik unsuru aruz da olduğu gibi şahit beyitlerdir. Bu bölümde de şahit beyitler içeriği zenginleştirmiş ve çeşitlendirmiştir. Bütün bunların yanı sıra kafiye, aruza göre çok daha düşük hacimli bölüm olmuştur.

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi'nin diğer önemli bölümü de şiir kusurları hakkındadır. Bu başlık aruz hakkında telif edilen diğer kitaplarda bulunmayan bir başlıktır. Eserin alanda yazılmış diğer kitaplardan temayüz ettiği önemli bir yönünü bu başlık teşkil etmiştir. el-HaĶib et-Tebrîzî'den önceki müellifler eserlerinde yalnızca aruzu konu edinirken et-Tebrîzî, eserini aruzun dışındaki birkaç konuya daha temas ederek zenginleştirmiştir. Bu konulardan biri de bahsi geçen şiir kusurları konusudur. Eserde bu عيوب الشعر şeklinde ifade edilmiştir. et-Tebrîzî bu başlık altında şiirde kusur olarak nitelendirilebilecek hatalara bir diğer ifadeyle kafiye kusurlarına dikkat çekmiştir. Bu hatalardan ikvâ, ikfâ, îta, sinâd ve tazmîn olmak üzere beş çeşit saymış ve her birine beyitlerle örnek getirmiştir. Ayrıca konu ile ilgili verilen ihtilaflar ve bu ihtilaflar açıklanırken verilen şiir örnekleri de bölümde içeriğin hacmini artıran diğer bir unsur olarak kabul edilebilir.

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi'nin son bölümünde ise bedî' ilimlerinden bahsedilmiştir. Bu bölüm de tıpkı bir önceki bölüm gibi kitabın benzerleri arasında temayüz etmesini sağlamıştır. Bu alanda yazılan diğer eserlerde bedî' ilminden bahseden bir başlık ya da bölüm yoktur. Temelde belagat ile ilgili olan bu ilmi aruz hakkında telif edilmiş bir kitaba ilk dahil eden el-HaĶib et-Tebrîzî olmuştur. Bu bölüm, eserin adında el-Bedî' ifadesinin geçtiğine dair görüşlerin dile getirilmesine hatta bazı dil bilginleri tarafından eser adının yalnızca *Kitâbu'l-Bedî'* şeklinde

²⁵⁶ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 198

²⁵⁷ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 200-212.

isimlendirilmesine bile neden olacak kadar büyük bir önemi haiz olmuştur.²⁵⁸ Bu noktada et-Tebrîzî'nin belagatla ilgili olan bir ilmi neden aruz hakkında telif ettiği bir eserin içerisinde ele aldığı sorusu akla gelmektedir. et-Tebrîzî'nin belagatle ilgili bu kısma eserinde yer vermesi onun şiir ilimlerini kapsayacak ve bu alanda yeterli olacak bir kitap telif etme çabası içerisinde olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan et-Tebrîzî'nin yaşadığı dönemde bedî' ilmi henüz belagat ilimleri arasında sayılmamıştır. Bedî' ilmîni belagatın içerisine dâhil olması, Sekkâki'nin *Miftaḥu'l-'Ulûm* adlı eseriyle belagata son şeklini verdiği döneme yani yaklaşık hicrî VII. asra tekabül etmektedir.²⁵⁹ et-Tebrîzî bu yüzden henüz belagat içerisinde müstakil bir hal almayan bedî' ilmîni aruzla ilgili bir eserin içerisinde olmasını daha uygun görmüş olabilir.

Öte yandan bu çalışmada temel kabul edilen nüshada bedî' ilimlerinden bahseden bir bölüm varken eserin bir nüshasında bu şekilde bir bölüme rastlanmamıştır.²⁶⁰ Söz konusu nüshada eserin bir mukaddime iki bab ve bir de hatime bölümlerinden müteşekkil olduğu belirtilmiştir.²⁶¹ Nüshada aruz ve kafiye konularından sonra hatime başlığı altında şiir kusurlarından bahsedilmiştir ancak bu konuyla birlikte eser son bulmuştur. Bedî' ilmîne ait bir başlığa ya da bu ilme dair bir pasaja rastlanmamıştır.

Bu çalışmanın konusu olan eserde el-Haṭîb et-Tebrîzî bedî' sanatlarına tahsis ettiği söz konusu bölümde elli iki bedî' sanatını ele almıştır. Bu sanatların her birine diğer bölümlerde olduğu gibi şiir şahitleri getirmiştir. Konuyu yüzeysel anlatmakla yetinmemiş bazı sanatların alt başlıklarına ve çeşitlerine dair ayrıntılara girmiş ve bunları da aynı şekilde şiir ile delillendirmiştir. Örnek olarak tecnîs konusunda bu kavramın alt başlıkları olan mutlak, nakıs, mustevfâ ve muzaf tecnislere de değinmiştir.²⁶² Onun bu denli alt başlıklara varıncaya kadar bedî' sanatları ele alması bu bölüme verdiği önemi göstermektedir. Şahit beyitlerinde aynı şekilde bölümün içeriğinde yoğun bir şekilde yer alması da et-Tebrîzî'nin bu bölüme verdiği öneme işaret eden diğer unsurlardan sayılmaktadır.

5. Eserde Takip Edilen Yöntem

Bu bölümde el-Haṭîb et-Tebrîzî'nin *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi* adlı eserinde takip ettiği metot incelenecektir. Eserin içeriğinde ve konu anlatımında benimsenen usuller tespit edilecek, dil ve anlatım üslubu mercek altına alınacak ve bu bilgiler ışığında eserin benzerleri arasındaki yeri ve Arap Dili ve Edebiyatı'ndaki değeri tayin edilmeye çalışılacaktır.

²⁵⁸ İbnu'l-'İşba' el-Miṣrî, *Tahrîru't-Taḥbîr*, s. 90.

²⁵⁹ Abdulaziz Atîk, *İlmu'l-Bedî'*, 1.bs., Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut, 1985, s. 33.

²⁶⁰ Bkz. et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, Yusuf Ağa Yazma Eserler Kütüphanesi, 8138.

²⁶¹ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 1a.

²⁶² Tecnîsu'l-Mutlak; Şairin biri diğerinden müştak olan iki lafzı şiirde kullanması; Mustevfâ, biri fiil diğeri isim olan ve aynı kökten müştak olan ifadenin beyitte kullanılması; Nakıs, harf sayılarında bir farklılık olan kelimeler arasındaki cinasa; Muzâf, manaları aynı olan iki kelimenin farklı tamlama terkipleri içinde olmasına denir. Bkz. et-Tebrîzî *el-Vâfi*, s. 234-235.

5.1. Eserin Başlıklandırılma Sistemi

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi, muhteva tahlilinden anlaşıldığı üzere temel olarak dört bölümden müteşekkil bir eserdir. Bu bölümlerin başlıklandırılma sistemi ise muhakkik Fahrettin Ķabave'nin çalışmasına esas kabul ettiği nüshalar ile diğer nüshalar arasında farklılık arz etmektedir. Fahrettin Ķabave'nin tahkikte esas aldığı üç nüshada başlıklandırma hususunda ufak farklılıklarla da olsa belirli bir sistem takip edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bu kısmında tahkikte kullanılan yazmaların Atıf Efendi koleksiyonunda bulunan nüshası incelenecektir. Zira kolay okunaklı ve düzgün olması sebebiyle muhakkikin en fazla yararlandığı nüsha Atıf Efendi nüshası olmuştur.²⁶³

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi, mukaddime tarzında bir giriş ile başlamıştır ancak bu bölümün mukaddime olduğuna işaret eden bir başlık Fahreddin Ķabâve'nin tahkikinde kullandığı nüshalarda verilmemiştir. Üstelik bu kısmın aruz bölümüne dahil olup olmadığı da kesinliğe kavuşmamıştır. Zira eser, bazı nüshalarında, aruzla ilgili bir takım ön bilgilerin yer aldığı bu kısmın mukaddime olduğuna dair bir başlık ihtiva etmemiştir. Bu da söz konusu kısmın, eserin aruz bölümünden bir cüz olabileceği ihtimalini de düşündürmektedir. Çalışmanın sair bölümlerinde ifade edildiği gibi eserin bir nüshasında söz konusu bölümün mukaddime olduğuna dair bilgi geçmektedir. Mukaddime olduğu vurgulanan kısmın altında ise aruza giriş niteliğindeki bahsi geçen ön bilgiler serdedilmiştir.²⁶⁴ Dolayısıyla bahsi geçen nüshada mukaddime olarak bir başlıklandırma tercih edilmesine karşın Fahreddin Ķabâve'nin tahkikinde böyle bir başlıklandırılma yapılmamıştır. Ķabâve'nin tahkikte kullandığı nüshalardan birisi olan Atıf Efendi koleksiyonundaki nüshanın Ķabâve'nin bu tercihinde etkisi olmuştur. Zira Atıf Efendi koleksiyonunda bulunan nüshada serdedilen bilgiler aynı olmakla birlikte mukaddime şeklinde bir başlık bulunmamaktadır. Bu da Ķabâve'nin tahkikinin giriş bölümünün başlıksız kalmasına sebep olmuş olabilir.²⁶⁵ Öte yandan eserin bir diğer muhakkiki Ķassânî Ķasen Abdullah da bahsi geçen ön bilgileri vermekle birlikte bu kısmın mukaddime olduğuna dair herhangi bir işaret ya da başlıklandırmada bulunmamıştır.

Eserin yazma nüshalarında aruz bölümünde, bu bölüme işaret eden herhangi bir ana başlık kullanılmamıştır. Aruz bölümüne başlıksız bir şekilde doğrudan giriş yapılmış ancak aruz bahirleri başlıklarla belirtilmiştir. Bahirlerin belirtildiği başlıklar metne göre daha büyük harflerle ve kırmızı renkle yazılmıştır.²⁶⁶ Eserde bahir başlıklarının yanı sıra metne göre daha büyük yazılmış ibareler de vardır. Özellikle Atıf Efendi Koleksiyonunda bulunan nüshada bu ibareler, yazılarının büyüklüğüne

²⁶³ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 6.

²⁶⁴ et-Tebrîzî, *el-Ķâfi*, 1a.

²⁶⁵ et-Tebrîzî, *el-Ķâfi fi 'Ulmi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi*, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, 1190, 2b.

²⁶⁶ Örnek olarak bkz. et-Tebrîzî, *el-Ķâfi*, 3b.

bakarak alt başlık olarak değerlendirilmesi mümkündür. Her bahirde örnek olarak verilen şiirlerin taktîi yapılırken kullanılan **تَقَطِّيعُهُ** ifadesi bu ibarelerden birisidir. İfade tıpkı bahir isimleri gibi başlık şeklinde büyükçe yazılmış ancak kimi zaman siyah mürekkeple yazılırken kimi zaman da kırmızı mürekkeple yazımı tercih edilmiştir.²⁶⁷ Bu tarz büyük harflerle yazılan diğer bir ibare ise şiirlerin mukaffâ ve musarrâf beyitleri verilirken kullanılan **مُصَرَّعُهُ** ve **مُقَفَّاهُ** ifadeleridir. Bu ifadelerde eserde alt başlık niteliğinde sayılabilecek kadar büyük harflerle yazılmıştır.²⁶⁸ Aruz bölümünde bu şekilde değerlendirilebilecek ibarelerden sonuncusu da beyitlere ait kusurların verildiği **زِحَافُهُ** ifadesidir. Bu ifade de aynı büyüklükte bazen kırmızı ile yazılırken bazen de siyah ile yazılmıştır.²⁶⁹ Bütün bu ifadeler özellikle Atıf Efendi koleksiyonunda bulunan nüshada bir alt başlıklandırma sisteminin takip edildiğini düşündürmektedir. Öyle ki bahsi geçen bu ifadeler ana başlıklar olan bahir isimleri gibi büyük harflerle yazılmıştır.

Atıf Efendi Koleksiyonunda bulunan nüshada kafiye bölümünde ise aynı aruz bölümünde olduğu gibi bölüm başlangıcında herhangi bir başlık kullanılmamıştır. Bölümün genel muhtevasında ise başlıklandırma yapılmamıştır. Bu bölüm içerisinde yalnızca kafiye ilmine ait kavramlar metin içerisinde kırmızı renkli ibarelerle verilmiştir.²⁷⁰ Bunların haricinde herhangi bir ana başlık ya da alt başlık söz konusu değildir. Kafiye bölümünün sonunda kafiye kusurlarından bahseden yeni bir bölüm başlamıştır. Bu bölüm **عُيُوبُ الشِّعْرِ** başlığı ile ifade edilmiştir. Başlık metinden bağımsız ortalı bir şekilde siyah renkli ve büyük harflerle yazılmıştır.²⁷¹ Söz konusu bölümün sonunda bu bölümde anlatılanlara bir ek mahiyetinde yeni bir başlık açılmıştır. Bu başlıkta aynı bir öncekinde olduğu gibi satır ortasında büyük ve siyah harflerle yazılmıştır. **وَمَا يَجِبُ أَنْ يُذَكَرَ فِي عُيُوبِ الشِّعْرِ** şeklinde ifade edilen bu başlığın altında ise şiir kusurları konusunun mütemmimi niteliğinde ek birkaç hususa daha değinilmiştir. İfadenin büyük harflerle ve metinden bağımsız ortalı bir şekilde yazılması aynı şekilde onun da başlık olduğunu düşündürmektedir.²⁷² Son olarak eserin en önemli kısımlarından olan ve içerisinde bedî' sanatlarından bahsedilen bölümde kullanılan başlıktır. et-Tebrîzî'nin bedî' sanatları açıkladığı bölümde **مَا يُحْتَاجُ إِلَيْهِ وَتَجِبُ مَعْرِفَتُهُ مِنْ صَنَعَةِ الشِّعْرِ** ifadesi sayfa başında büyük harflerle ve kırmızı renkte yazılmıştır.²⁷³ Bu da ibarenin başlık olduğuna delalet etmektedir. Aynı şekilde bu bölümde verilen bedî'

²⁶⁷ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 4a.

²⁶⁸ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 7b-8a.

²⁶⁹ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 20b.

²⁷⁰ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 50 a.

²⁷¹ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 54b.

²⁷² et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 58b.

²⁷³ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 59a.

kavramlar da kırmızı renkli ve metne göre büyük harflerle verilmiştir.²⁷⁴ Bu da bu bölümde de bir alt başlıklandırma sistemi uygulandığını göstermektedir.

Eserin Konya Yusuf Ağa Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki nüshası ise başlıklandırılma hususunda nüshalar arasındaki farka örnek olarak gösterilebilir. Eserde mukaddime, birinci-ikinci bâb ve hatime olmak üzere dört ana başlık kullanılmıştır. Başlıklar metin içerisinde ve metin yazılarıyla aynı boyutta kırmızı renkle verilmiştir. Bu nüshada bahir isimleri ise metin içinde kırmızı renklerle ve numara sistemi ile serdedilmiştir. Kafiye konusunda da aynı yöntem takip edilmiş, konu başlıkları metin içerisinde kırmızı renkli ve numara sistemi ile verilmiştir. Ancak eserde başlıklar, sayılarla değil sayıların harflerle yazılması suretiyle oluşturulmuştur.²⁷⁵

Serdedilen bu bilgiler ışığında, nüshalar arasında bazı ufak farklılıklar da olsa *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi* adlı eserde belirli bir başlıklandırılma sisteminin takip edildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar mukaddime gibi bazı başlıklar kimi nüshalarda bulunmasa bile eserin geneli dikkate alındığında gerek bahir isimlerinde gerekse şiir kusurlarının anlatıldığı bölümlerde belirli bir başlıklandırma yapılmıştır.

5.2. Eserin İstişhâd Sistemi

Arapça شَهِد kökünden türeyen istişhâd kelimesi sözlükte şahit istemek anlamındadır.²⁷⁶ Kelimenin ismi fail formu olan شَاهِد ise sözlükte bildiğini açıklayan,²⁷⁷ gelen ve hazır bulunan,²⁷⁸ ve yıldız²⁷⁹ gibi anlamlara gelmektedir. İstilah olarak ise, Arap dilinde bir kural ortaya koymak için Kur'an'dan ya da Arapçasına güvenilen Arapların sözlerinden getirilen delil şeklinde tarif edilmiştir.²⁸⁰ Buna göre istişhâd ıstılahta; bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek şeklinde tarif edilmiştir.²⁸¹ Ancak Araplardan duyulan her söz şahit olarak istişhâd kapsamına alınmamıştır. İstişhâd kapsamına dahil edilecek deliller için belirli şartlar ve usuller tayin edilmiş ve bu şartlara göre istişhâd metodu uygulanmıştır. Dolayısıyla istişhâtta kullanılacak şahitler; Kur'an, -tartışmalı olmakla beraber- hadis metinleri, kadim Arap şiir ve nesiri olarak belirlenmiştir.²⁸² İstişhâd metodunda

²⁷⁴ et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 61b.

²⁷⁵ Bkz. et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 1b-4a.

²⁷⁶ Cevherî, *eş-Sıhâh*, s. 494.

²⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 239.

²⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 240.

²⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 241.

²⁸⁰ Muhammed Ali Tehânevî, *Keşşâfu İstılâhâtü'l-Funûn*, thk. Ali Dahrûc, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1996, I, 1002.

²⁸¹ İsmail Durmuş, "İstişhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 396-397.

²⁸² Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hızânetü'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 4.bs., Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1997, I, 9.

şiiirler ve nesirler aynı ölçüde kıstas sayılmış, her ikisi de şahit olarak kabul edilmiştir.²⁸³ Ancak dil bilginleri tarafından en fazla kullanılan unsur Arap şiiiri olmuştur.

Arap şiiirinin istiştihâd metodunda kullanılması ise aynı şekilde belirli usullere bağlanmış ve istiştihâdda kullanılacak şiiirlerin belirli zaman aralıklarında söylenme şartı aranmıştır. Zira fetihlerin çoğalmasıyla yabancı unsurlarda İslam ile temas sağlamış ve dilde lahn adı verilen hatalar çoğalmaya başlamıştır.²⁸⁴ Dil bilginleri ise dilde hataların çoğaldığı ve fesahatin bozulmaya başladığı bu dönemlerde dili korumak adına, fesahati bozulmamış bedevilerle görüşmüşler ve bu bedevilerden herhangi bir dış tesire maruz kalmamış fasih dili öğrenme fırsatı bulmuşlardır.²⁸⁵ Dilin yozlaşmasına karşı olanca dikkatleriyle mücadele eden dil bilginleri bu dikkatin bir gereği olarak dilin bozulmalara maruz kaldığı dönemlerin şiiirlerine itibar etmemişler, buna karşın fesahatin bozulmadığı dönemlerin şiiirlerini istiştihâd metodunda kullanmışlardır.²⁸⁶

Bütün bu sebeplerden dolayı dil âlimleri istiştihâdda başvurulacak şiiirlerin şairlerini dönemlere ayırarak tasnife tabi tutmuşlar ve dilin hatalardan uzak olduğu dönemlerde söylenmiş şiiirleri şahit kabul etmişlerdir. Yapılan tasnife göre şairler; Câhiliyyûn, Muhadramûn, İslamiyyûn ve Muhdesûn ya da Muvelledûn olmak üzere dört dönemde incelenmiştir. Câhiliyyûn, İslam'dan önce Câhiliye devrinde yaşamış şairlere, Muhadramûn, hem Câhiliye hem de İslâmî devirde yaşamış şairlere, İslâmiyyûn, ilk İslâm döneminde yaşamış şairlere ve Muhdesûn ya da Muvelledûn, Beşşâr b. Burd gibi yukarıdaki üç dönemden sonra gelen şairlere denilmiştir.²⁸⁷ Bu tabakalardan ilk ikisinin istiştihâdda delil olabileceği hususunda ittifak vardır. Üçüncü tabakaya ait şairlerin şiiirlerinin ise dil bilginleri arasında ittifak olmamasına rağmen istiştihâd edilmesi uygun görülmüştür.²⁸⁸ Ancak Muhdesûn yahut Muvelledûn olarak isimlendirilen diğer tabakaya ait şairlerin şiiirlerinin istiştihâd metodunda kullanılması mutlak surette caiz görülmemiştir.²⁸⁹ Şiiirleri istiştihâdda kullanılan ilk üç tabakaya ise “kudemâ” denilmiştir.²⁹⁰ Kudemâ şairlerin söylediği kadîm şiiirler, Arap dilinin gramer kurallarının ve lügat hazinesinin tespitinde delil olarak kullanılmıştır.²⁹¹

Arap dili ve edebiyatında telif edilen eserlerde bir görüşü temellendirmek ve bir kural koymak gibi amaçlarla kadîm Arap şiiirine müracaat etmek sıkça başvurulmuş bir yöntem olmuştur. Müellifler, herhangi bir konudaki görüşlerini delillendirmek

²⁸³ Durmuş, “İstiştihâd” 23: 396-397.

²⁸⁴ Durmuş, “İstiştihâd”, 23: 396.

²⁸⁵ Ahmed Emin, *ĐuĐa’l-İslâm*, 2.bs., Matba’atu’l-İ’timâd, byy., 1934, I, 294-297.

²⁸⁶ eŐ-Şuyûtî, *el-İktirâğ fi Usûli’n-Nahv*, 2.bs., Dâru’l-Beyrûtî, Dımaşk, 2006, s. 58.

²⁸⁷ Bağdâdî, *Hızânetu’l-Edeb*, s. 5.

²⁸⁸ Bağdâdî, *Hızânetu’l-Edeb*, s. 6.

²⁸⁹ Bağdâdî, *Hızânetu’l-Edeb*, s. 8.

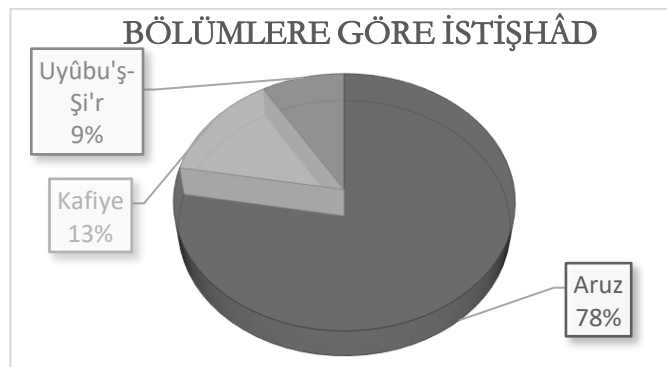
²⁹⁰ Nihad Mazlum Çetin, *Eski Arap Şiiiri*, 2.bs., Kapı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 6.

²⁹¹ Nihad Mazlum Çetin, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 321-324.

için eski Arap şiirine müracaat etmişlerdir. Eski Arap şiirinden delil getirmek suretiyle kural ihdâs etmişler, görüşlerini güçlendirmişler ve ortaya koydukları konuyu temellendirmişlerdir. Çoğunlukla dилcilerin müracaat ettiği istişhâd, Arap dili ve edebiyatında büyük bir önemi haiz olan yöntemdir. Özellikle aruz ve kafiye gibi doğrudan şiir ve unsurlarıyla ilgili ilimlerde istişhâd yöntemi daha fazla önem arz etmektedir. Zira şiirin iyisini kötüsünden ayırt eden vezin kalıplarını delillendirmek için Arap şiirinden kanıtlara ihtiyaç vardır. *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi* de, istişhâd yöntemine geniş bir şekilde yer veren eserlerden biri olmuştur. Çünkü eser, doğrudan şiir ve vezinleriyle ilgili konulara temas ettiği için istişhâda sıkça başvurmuştur.

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi de yukarıda zikredilen şahit çeşitlerinden şiirler yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Eserde toplamda 526 beyit kullanılmış, 324 kez istişhâda başvurulmuştur. Eser, bölümlerine göre incelendiğinde ise; aruz bölümünde 252 kez istişhâda müracaat edilirken 262 beyit kullanılmıştır. Kafiye bölümünde 44 istişhâd yapılmış ve bu istişhâdlarda 48 beyit serdedilmiştir. Kafiye kusurlarının ele alındığı üçüncü bölümde ise 28 defa istişhâda başvurulurken 48 beyit zikredilmiştir. Bedi' sanatların ele alındığı son bölümde 168 beyit kullanılmıştır. Ancak bu beyitler istişhâd metodu kapsamına dahil edilmemiştir. Çünkü bedi' sanatlar doğrudan belagat ile ilgili konuları içermektedir. Belagat konuları ise akıl ile bilinebildiği için istişhâd kapsamına dahil edilmesi uygun görülmemiştir.²⁹² Bu yüzden eserin son kısmını teşkil eden bedi' sanatlar bölümü eserin istişhâd sistemi ile ilgili açıklamalarda herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır.

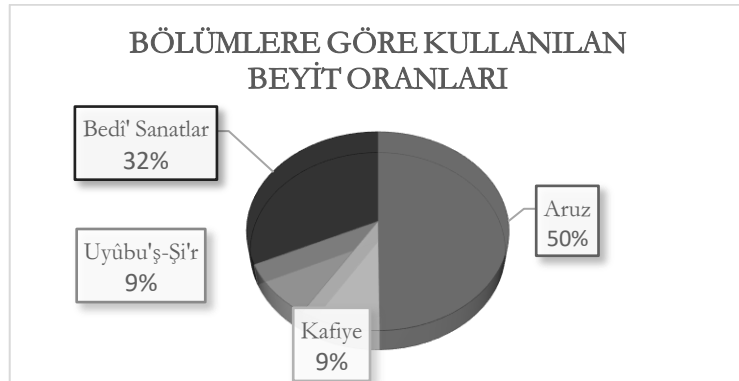
İstişhâd ve istişhâdda kullanılan beyit sayılarını doğru bir şekilde değerlendirmek için bu verileri yüzdelik dilimleri ile dairesel grafikte görmek faydalı olacaktır. İstişhâdın eserin bölümlerine göre dağılımı aşağıdaki grafikteki gibidir;

Görüldüğü üzere *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi*'nin bölümleri arasında istişhâdın en çok kullanıldığı kısım aruz bölümü olmuştur. Aruz bölümünde istişhâda başvurma oranı diğer bölümlerdeki istişhâd oranının yarısından da fazla bir kısmı teşkil etmiştir. Kuşkusuz bunda bölümün içeriğinin diğer bölümlere nazaran

²⁹² Bağdâdî, *Hızânetu'l-Edeb*, s. 5.

daha fazla olmasının yanı sıra kitabın asıl yoğunlaştığı noktanın aruz olması da etkili olmuştur. Bu oran aynı şekilde beyit sayılarına da yansımaktadır. Aşağıdaki grafikte bölümlere göre kullanılan beyit sayıları verilmiştir;

Grafikte görüldüğü üzere bölümlerde kullanılan beyit sayıları da istişhâd oranlarından çok farklı değildir. Aynı şekilde tek başına aruz bölümünde, eserde toplamda mevcut bulunan beyit sayısının yarısı şahit beyit olarak kullanılmıştır. Bedî sanatların anlatıldığı son bölümde bulunan beyit sayısı aruz bölümündeki beyit sayısından sonra ikinci sırada gelmektedir. Ancak bu bölümdeki beyitler istişhâd kapsamında değerlendirilmemiştir.²⁹³ Bu grafikten eserin söz konusu bu iki bölümünün daha ön planda olduğu ve müellif el-Haṭîb et-Tebrîzî'nin bu bölümlere daha fazla önem verdiği anlaşılmaktadır. Zira aruz ve bedî sanatlar bölümünde beyitler eserin bütününde kullanılan beyitlerin sayısının yarısından daha fazla bir kısmını teşkil etmektedir.

el-Haṭîb et-Tebrîzî, eserinin aruz bölümünde şiir ile istişhâda yukarıda açıklandığı üzere sıkça başvurmuştur. Söz konusu bölümde konuyu işlerken istişhâda başvurduğu yerler farklılık arz etmektedir. Örneğin, et-Tebrîzî'nin vezinlerini verdiği bahirleri örneklendirdiği yerler istişhâddan en çok faydalandığı yerlerden birisi olmuştur.²⁹⁴

أَلَا يَا لِقَوْمٍ لِّلْتَنَائِي وَلِلْهَجْرِ وَمَرِّ اللَّيَالِي كَيْفَ يُزِينَنَّ بِالْعَمْرِ
Ey İnsanlar! Ayrılık, hicran ve gecelerin geçip gitmesi ömrü nasıl rezil etti, buna bir çare bulun!

el-Haṭîb et-Tebrîzî, bu şahit beyti tavîl bahrinin cüzlerini zikrettikten sonra istişhâd etmiştir. Önce tavîl bahri vezninin dört kez فَعُولُنَّ مَفَاعِيلُنَّ şeklinde olduğunu belirtmiş sonrasında ise bu vezinde bir şiir istişhâdı kullanmıştır.²⁹⁵ Eserde bu gibi

²⁹³ el-Bağdâdî, *Hızânetu'l-Edeb*, s. 5.

²⁹⁴ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 63. Şiir el-Aḥṭal'e aittir. Bkz. Ebû Mâlik Gıyâs b. Kavs b. es-Salt el-Aḥṭal, *Dîvânü'l-Aḥṭal*, thk. Mehdi Muhammed Nâsru'd-Dîn, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 130.

²⁹⁵ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 63.

yerlerde et-Tebrîzî, bahirlerin veznini örneklendirirken şahit beyitler zikretmiş ve istişhâddan faydalanmıştır.

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ķavâfi'de istişhâda başvuru yerlerinden birisi de bahirlerin aruz ve darblarının örneklendirildiği kısımlardır. et-Tebrîzî bu bölümlerde bahirlerin aruz ve darb sayılarını zikrettikten sonra bunların her birini ayrı ayrı olmak üzere şahit beyitler ile örneklendirmiştir. Örneğin kâmil bahri konusunda bu bahrin ilk aruzunun üç darbu olduğunu şahit beyitlerle istişhâd etmiştir. Bahrin ilk aruz ve darbına şahit getirdiği beyit şu şekildedir.²⁹⁶

وَإِذَا صَوَّتْ فَأَقْصِرْ عَنْ نَدَىٰ
وَمَا عَلِمْتَ شَمَائِلِي وَتَكْرِمِي
Ayıldığım zaman senin de huyumu ve cömertliğimi bildiğin gibi cömertlikten asla vazgeçmem.

Bu beyit kâmil bahrinin hem aruzuna hem de ilk darbına örnek teşkil etmektedir. et-Tebrîzî bu beyitten sonra kâmil bahrinin ilk aruzunun ikinci darbını şu beyitle zikretmiştir.²⁹⁷

وَإِذَا دَعَوْنَاكَ عَمَّهِنَّ فَإِنَّهُ
نَسَبٌ بَزِيدُكَ عِنْدَهُنَّ خَبَالًا
Kadınlar seni "amca" diye çağırdığında bu isimlendirme onlar nazarında senin daha fazla dalga konusu olduğun anlamına gelir.

et-Tebrîzî, ikinci darbin veznine şahit olarak getirdiği bu beyitten sonra kâmil bahrine ait ilk aruzun son darbına örnek vermiş ve bu örnekte şu beyti şahit olarak kullanmıştır.²⁹⁸

لَمَنِ الدِّيَارُ بِرَامَتَيْنِ فَعَاقِلٍ
دَرَسَتْ وَغَيْرَ آيَاهَا الْقَطْرُ
Yağmurun kalıntıları silip süpürdüğü Âkil ve Râmetân adlı diyar kimindir?

et-Tebrîzî bu örnekle birlikte kâmil bahrinin ilk aruz ve darblarına dair yaptığı istişhâdları bitirmiştir. et-Tebrîzî bu örneklerde olduğu gibi eserinde bahirlerin vezinlerini ve bu bahirlerin aruz ve darblarını açıklarken şahit beyit getirmek suretiyle istişhâddan çok sık yararlanmış. Dolayısıyla eserde bahirler ve bahirlerin aruzları ile darblarının örneklendirildiği kısımlar istişhâdın çok sık müracaat edildiği yerlerdendir.

Eserin aruz bölümünde bahirlerin aruz ve darblarında kullanılan şahit beyitlere ilave olarak zikredilmiş başka beyitler de mevcuttur. Bu beyitler, aruz ve darblar için şahit getirilen şüirlerin mukaffa ve musarrâ' beyitleridir. Mukaffa ve

²⁹⁶ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 78. Beyit 'Antera b. Şeddâd'a aittir. Bkz. et-Tebrîzî, *Şerhu Divâni 'Antera*, 1.bs., Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabîyyi, Beyrut, 1992, s. 170.

²⁹⁷ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 79. Beyit el-Aḥṭal'e aittir. Bkz. el-Aḥṭal, *Divân*, s. 245.

²⁹⁸ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 80. Beytin kime ait olduğu tespit edilememiştir.

musarrâ‘ beyitler bu bölümde zikredilen diğer beyit türlerini teşkil etmiştir. Müellif aruz ve darblar kısmında zikrettiği her beytin mukaffa ve musarrâ‘ beytini de serdetmiştir. Söz konusu beyitler ve müellifin bunları kullanma metodu hakkında daha ayrıntılı açıklama “eserin anlatım sistemi” başlığı altında verilecektir.

el-Haṭîb et-Tebrîzî, kafiye bölümünde, aruzda olduğu gibi istiṣhâd metodunu yoğun bir şekilde kullanmıştır. Kafiye çeşitlerinin örneklendirildiği kısımlar metodun en çok başvurduğu yerler olmuştur. et-Tebrîzî, bölümün başında kafiye çeşitlerini zikretmiş daha sonra her bir çeşit için şahit beyitler getirmiştir. Kafiye ilk önce mutlak ve mukayyed olmak üzere ikiye ayırmış, bu taksimin ardından ise mutlak kafiye kendi içinde üç başlık altında incelemiştir. Mücerred mutlak, müreddef mutlak ve müesses ile mutlak şeklinde taksim ettiği bu üç başlığın her biri için şahit beyit zikretmiştir. Örneğin mücerred mutlak kafiye şu beyit ile örneklendirmiştir.²⁹⁹

أَتَهَجُرُ غَانِيَةً أَمْ تَلِمُ أَمْ الْحَبْلُ وَاهٍ بِهَا مُنْجَدِمٌ
*Sen Gâniye’yi terk mi ediyorsun yoksa ona kısa bir süre uğrayacak mısın?
 Yahut ona karşı sevgi bağın zayıflayıp tamamen koptu mu?*

Mücerred kafiye iki şatır arasındaki tek bir ses unsurunda meydana gelen kafiye çeşididir. Bu beyitte her iki şatırın son sesini م harfi oluşturmuş, kafiye de bu harf üzere tesis edilmiştir. Dolayısıyla beyit yalnızca م harfi ile kafiyeleşmiş bu da mücerred kafiye çeşidine örnek olmuştur. Müellif bu örnekte olduğu gibi kafiye bölümündeki çeşit ve kavramları örneklendirmek için istiṣhâd metodundan faydalanmıştır. Kafiye bölümünde istiṣhâd metodu, bu tarz örneklendirmelerin haricinde kullanılmamış, mezkur örnekte olduğu gibi yalnızca kafiye ve çeşitlerinin açıklanmasında başvurulmuştur.

Eserin üçüncü bölümü olan ‘Ûyûbu’ş-Şîr bölümünde istiṣhâd metodunun kullanıldığı yerler kafiye bölümünden farksızdır. Müellif bu bölümde, şiirde kusur olarak kabul edilebilecek hataları zikretmiştir. Bu hataların her birini şahit beyitlerden getirdiği örneklerle ortaya koymuştur. İkvâ, îtâ, tazmîn gibi şiir kusurlarını açıklamak için şahit beyitleri kullanması, kafiye bölümünde istiṣhâda başvurduğu yerler ile ortak özellik gösteren bir konu olmuştur. Zira müellif, her iki bölümde de konuyla ilgili kavram ve çeşitleri açıklamak için istiṣhâd metoduna başvurmuştur. Örneğin, ‘Ûyûbu’ş-Şîr bölümünde ikvâ kavramını açıklamak için iki şahit beyit zikretmiştir.³⁰⁰

أَمِنْ آلٍ مِيَّةٍ رَائِحٌ أَوْ مُغْتَدٍ عَجَلَانَ ذَا زَادٍ وَغَيْرِ مُرَوِّدٍ

²⁹⁹ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 195. Beyit A’sâ’ya aittir.

³⁰⁰ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 215. Beyit Nâbiga’ya aittir. Bkz. Nâbiga ez-Zübyânî, thk. Abbâs Abdus-Sâtir, 3. Bs., Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1996, s.105. Asma’î, beytin “أَمِنْ آلٍ مِيَّةٍ أَنْتَ رَائِحٌ أَوْ مُغْتَدٍ” takdirinde olduğunu söylemiştir. Bkz., Bağdâdî, *Hızânetu’l-Edeb*, VII, 204.

Sen Meyye'nin yurduna yanında azık olsun olmasın sabah akşam hızlı hızlı gitmeye devam mı edeceksin?

et-Tebrîzî, ikvâ kavramını açıklamak için yukarıdaki beytin devamını zikretmiştir.³⁰¹

زَعَمَ الْبَوَّارِحُ أَنَّ رِحْلَتَنَا غَدًا وَبِذَلِكَ خَبَرَنَا الْغُرَابُ الْأَسْوَدُ

Uğursuz kuşlar göçün yarın olduğunu söyledi, aynı şeyi siyah karga da bize haber verdi.

et-Tebrîzî bu iki beyti ikvâ kavramını açıklamak için şahit olarak kullanmıştır. İkvâ, bir kasidede ravi harfinin harekesinin farklı olmasıdır.³⁰² Yukarıdaki beyitlerin ilkinde ravi harfinin harekesi kesra iken aynı kasidenin diğer bir beyti olan ikinci beyitte bu hareke dammedir. Müellif bu farklılıktan meydana gelen şiir kusurunun ikvâ olduğunu zikretmiş ve bu kavramı açıklamak için mezkur iki beyti şahit getirmiştir.

Eserin üçüncü bölümü de kafiyede olduğu gibi istişhâdın, kavramları ve konuyla ilgili çeşitleri açıklamada kullanıldığı yerlerden birisidir. Bu yönüyle her iki bölümde istişhâd metoduna başvuru ortak bir özellik sergilemektedir.

Son bölümde de şiir örneklerini kullandığı yerler diğer bölümlerden farklılık arz etmemiştir. Her bir bölümde istişhâd metoduna başvurduğu yerler hakkında yukarıdaki örneklerden yola çıkarak müellifin, bu metoda müracaat ettiği yerlerin ortak bir özellik sergilediğini söylemek mümkün görünmektedir. Bir diğer ifadeyle et-Tebrîzî, eserin bütününde istişhâd metodunu kavram ve konu başlıklarını açıklayıp örneklendirirken yoğun bir şekilde kullanmıştır.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere istişhâd ıstılahta; bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek şeklinde tarif edilmiştir.³⁰³ Bu bağlamda eserde kavram ve konu başlıklarının açıklanması ve örneklendirilmesi haricinde de istişhâd metoduna başvurulmuştur. Kelimenin kullanım doğruluğunu ispatlamak amacı ile getirilen şahit beyitler istişhâda başvuru diğer bir yeri teşkil etmiştir. et-Tebrîzî, bir kelimenin lügat anlamının doğruluğunu ispat etmek istediğinde istişhâd metoduna müracaat etmiştir. Örneğin eserin başında mukaddime niteliğindeki kısımda aruzun kelime anlamını açıklarken aruz kelimesinin yön anlamına gelen “نَاحِيَةٌ” kelimesi ile müradif olduğunu belirtmiş, bunu kanıtlamak içinde eski Arap şiirine müracaat etmiştir. Şiirden getirdiği şahit beyit ile aruzun yön manasındaki “نَاحِيَةٌ”

³⁰¹ et-Tebrîzî, *e/-Vâfî*, s. 215. Beyit Nâbîğa'ya aittir.

³⁰² et-Tebrîzî, *e/-Vâfî*, s. 215.

³⁰³ Durmuş, “İstişhâd”, XXIII, 396.

kelimesi ile eş anlamlı olduğunu delillendirmiştir. et-Tebrîzî'nin şahit getirdiği beyit şu şekildedir;

فَإِنْ يُعْرَضُ أَبُو الْعَبَّاسِ عَنِّي وَيَرْكَبُ بَنِي عَرُوضًا عَنْ عَرُوضٍ
Şayet Ebu'l-Abbas (Velîd b. Abdulmelik) benden yüz çevirirse, ve beni bir o tarafa bir bu tarafa sevkedip gönderirse...

et-Tebrîzî bu beyitte aruz kelimesinin yan, taraf gibi anlamlara geldiğini delillendirmiştir. Bu örnekte olduğu gibi kelimenin kullanım doğruluğunun kanıtlandığı kısımlar, eserde istişhâd yöntemine başvurulmuş diğer yerleri teşkil etmiştir. Ancak bu yerler, kelime ve kavramların açıklanıp örneklendirilmesinde istişhâda başvurulmuş yerlere nazaran oldukça azdır.

Sonuç olarak et-Tebrîzî, eserinde istişhâd metodunu sıklıkla kullanmıştır. Bu metoda daha çok, bahirlerin vezinlerini, mukaffa ve musarrâ' beyitleri, kafîye, şiir kusurları açıklarken başvurmuştur. Bunun yanı sıra kelime ve kavramların kullanım doğruluğunu kanıtlamak için de şahit beyitlere müracaat etmiş, ancak bu diğerine göre daha az sayı ile sınırlı kalmıştır. Eserde istişhâd metoduna başvurulmuş yerler mezkûr iki kısım ile sınırlı kalmış bunun haricinde herhangi bir şekilde bu metod kullanılmamıştır.

Yukarıda bahsedildiği üzere dil bilginleri istişhâd metodunda kullanılan şiirler için belirli şartlar ileri sürmüşler, her şairin şiirini delil olarak kabul etmemişlerdir. Şiirlerini istişhâd metodunda delil kabul ettikleri ilk üç guruba mensup şairleri "Kudemâ" olarak isimlendirmişlerdir.³⁰⁴ Kudemânın dışında kalan şairlerin şiirlerine delil olması açısından itibar etmemişlerdir. Bu noktada şiirleri delil kabul edilen son şairin kim olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu son şair, kendisinden sonra gelenler için bir ayırım noktasını teşkil etmektedir. Şiirleri ile istişhâd edilen son şairin Beşşar b. Burd (ö. 167/783-84) ve İbrahim b. Herme (ö. 150/767) olduğuna dair iki görüş varit olmuştur.³⁰⁵ Bu şairlerden sonra herhangi bir şairin şiiri belirli istisnalar hariç delil olarak kullanılmamıştır.³⁰⁶

el-Haţîb et-Tebrîzî bahis mevzu eserinde pek çok şairin şiiri ile istişhâdda bulunmuştur. Bu şiirlerin bir kısmının sahibi tespit edilememişken diğer pek çoğu şairlerine nispet edilebilmiştir. Başta Fahreddin Kâbâve olmak üzere söz konusu eserin muhakkikleri eserde geçen şiirlerin şairlerini tespit etmede büyük rol oynamışlardır. Bu bağlamda eserde geçen şiirleri yukarıdaki bilgiler ışığında incelemek ve müellifin mezkûr tasnife bağlı kalıp kalmadığını irdelemek *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi*'nin istişhâd sisteminin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

³⁰⁴ Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, s. 5-8; Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 6.

³⁰⁵ eş-Şuyûtî, *el-İktirâh*, s. 59.

³⁰⁶ eş-Şuyûtî, *el-İktirâh*, s. 58-59; Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, s. 6-7.

el-Haṭīb et-Tebrîzî eserinde belagat konularının ele alındığı son bölüm hariç diğer üç bölümde toplam 358 şahit beyit zikretmiştir. Bu beyitlerden ancak 132 tanesinin şairi muhakkikler tarafından tespit edilebilmiştir. Kalan 226 beyit ise herhangi bir şaire nispet edilememiştir ancak bu şiirlerin tamamı *el-İknâ*, *el-İkdu'l-Ferîd*, gibi daha önce telif edilmiş eserlerde şahit beyit olarak geçmektedir. Şairi tespit edilmiş 132 beytin ikisi hariç şairlerinin tamamı kudemâ şairlerden oluşmaktadır. et-Tebrîzî kudemâ şairler arasında özellikle muallaka şairlerine ayrı bir önem atfetmiştir. 132 beyitten 48 tanesi muallaka şairlerine ait beyitlerden oluşmaktadır. Bu ise kudemâ şairlere ait toplam beyit sayısının neredeyse yarısına tekabül etmektedir. Eserdeki iki beyit ise kudemâ şairlere ait değildir. Bu beyitlerden birisi Ebû Nuvâs'a (ö. 198/813) diğeri ise el-Mutenebbî'ye (ö. 354/965) aittir. Bu iki şair ise vefat tarihleri baz alınarak şiirleri istişhâdda kullanılan son şairlerin her ikisinden de sonra yaşamıştır. Dolayısıyla bu iki şairin şiirlerinin şahit olarak kullanılması caiz olmamaktadır. Belagat konularının işlendiği son bölüm ise daha önce bahsi geçtiği üzere bu tarz bir değerlendirmeye girmemektedir. Zira belagat konuları akılla ilgili olduğundan istişhâd metodu belagat ilimlerinde kullanılmamaktadır.³⁰⁷

Bu verilere göre et-Tebrîzî'nin eserinde zikrettiği ve şairleri tespit edilmiş şahit beyitlerin büyük bir kısmı kudemâ şairlere aittir. Bu beyitlerin önemli bir miktarını da muallaka şairlerinin şiirleri oluşturmuştur. et-Tebrîzî'nin şahit olarak sunduğu yalnızca iki beyit ise kudemânın dışında kalan şairlere aittir. Bu da müellifin, birkaç istisna hariç istişhâd metodunda dil bilginleri tarafından ortaya konulan kurallara büyük ölçüde sadık kaldığını ve eserini bu kurallara riayet ederek telif ettiğini göstermektedir. Kudemâ şairlerin şiirlerine gösterilen itina müellif tarafından da bizzat dile getirilmiş, şahit olarak sunduğu birkaç beytin kudemâ şairlere ait kadim beyit olduğunu özellikle vurgulamıştır.³⁰⁸

İstişhâd metodunda yalnızca şiirler delil olarak kullanılmamıştır. Şiirlerin yanı sıra hadis-i şerifler de bu metotta müracaat edilen bir başka delil olmuştur. Ancak hadislerin delil olarak kullanılması konusu dil bilginleri nezdinde tartışma konusu olmuştur. Kimi dil bilginleri hadisler ile istişhâdı caiz görürken diğeri bir kısım ise buna cevaz vermemiştir.

Hadisle istişhâd etmeyi uygun bulmayan dil bilginleri, hadislerin Peygamberin zikrettiği gibi lafzen değil de manen rivayet edilmesi ve ilk dönem dil âlimlerinin hadisleri delil olarak kabul etmemeleri gibi sebeplerle bunu caiz görmemişlerdir.³⁰⁹

³⁰⁷ Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, s. 5.

³⁰⁸ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 135, 153, 156.

³⁰⁹ eş-Şuyûtî, *el-İktirâh*, s. 43-44.

Yalnızca lafzen rivayetin sabit olduğu hadislerin istişhâdda kullanılabilceğini ancak bu tarz hadislerin oldukça sınırlı sayıda olduğunu da belirtmişlerdir.³¹⁰

Buna mukabil hadis ile istişhâdı caiz gören dil bilginleri ise hadislerin manen rivayetinin fasih dilin bozulduğu asırlardan önce vuku bulduğunu dolayısıyla henüz bozulmamış fasih bir dil ile yapılan manen rivayetin istişhâdda kabul edilebileceğini öne sürmüşlerdir. Hatta bazı dil alimleri bu çerçeveyi biraz daha genişletmiş, ehl-i beytin sözlerinin de bu bağlamda delil olabileceğini savunmuşlardır. Ayrıca ilk dil bilgilerinin hadisler ile istişhâdda bulunmamasının hadislerle istişhâdın caiz olmadığı anlamına gelmediğini beyan etmişlerdir.³¹¹

el-Haṭîb et-Tebrîzî ise hadis ile istişhâd etmeyi caiz gören dil bilginlerindedir. Zira eserinde bir kavramın kullanım doğruluğunu kanıtlamak için hadis ile istişhâdda bulunmuştur. Yalnızca bir kez hadis ile istişhâd etmiş, eserinde başka bir şekilde hadise müracaat etmemiştir.

et-Tebrîzî, hadis ile istişhâda medîd bahrinin üçüncü aruzunun mahbûn bir şekilde gelmesini açıklarken müracaat etmiştir. Önce mahbûn kavramının ıstılah anlamını “مَا سَقَطَ ثَانِيَهُ السَّكِينُ” (sakin ikinci harfin hazf olması şeklinde) tarif etmiştir. Daha sonra “أَصْلُ الْخَبْنِ فِي اللُّغَةِ” (habn kelimesinin lügatteki kökü) diyerek kavramın kelime tahliline geçmiş ve habn kelimesini “adamın elbisesini -içine bir şey koymak amacıyla- göğsüne kadar toplayıp oraya bağlaması” şeklinde tanımlamıştır.³¹² Kelimenin bu anlamdaki kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacı ile إِذَا دَخَلْتُمْ أَرْضًا فَكُلُوا (eğer bir beldeye girdiğiniz zaman oradaki -yola sarkan- ürünlerden yiyecek ancak kucağınıza doldurmayın) hadisini delil olarak getirmiştir.³¹³ Şahit getirdiği bu hadis ile kelimenin sözlük anlamını ve kullanım doğruluğunu teyit etmiştir.

et-Tebrîzî, dil bilginleri arasında ihtilaf konusu olan hadis ile istişhâdı eserinde yukarıda açıklanan şekilde kullanması onun bu türden istişhâdı caiz gördüğüne delalet etmektedir. Eserinde yalnızca bir defa hadis ile istişhâd etmiş, yukarıdaki örnek haricinde eserinde herhangi bir yerde şahit olması bakımından hadise yer vermemiştir.

³¹⁰ eş-Şuyûtî, *el-İktirâh*, s.43.

³¹¹ Bağdâdî, *Hızânetu'l-Edeb*, s. 9.

³¹² et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 48.

³¹³ Mez-kûr hadise müellifin naklettiği lafızlar ile herhangi bir hadis kaynağında rastlanmamıştır. Aynı anlamdaki hadis, bazı kaynaklarda وَلَا يَخْذُ خَبْنَةً (Sizden biriniz bir duvarın yanından geçtiği zaman -duvardan sarkan meyveleri- yesin ancak onları kucağına doldurmasın!) şeklinde varit olmuştur. Bkz. İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Yezid el-Ḳazvîni, *Sunenu İbn Mâce*, nşr. Heyet, Dâru't-Te'şîl, 1.bs., byy., 2014, II, 451; et-Tirmîzî, Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ, *es-Sunen*, nşr. Heyet, Dâru't-Te'şîl, 1.bs., byy., 2014, II,433.

İstîşhâd metodunda Arap şiiri ve hadislerin dışında Kurân ayetleri ve Arap nesri de kullanılmıştır. et-Tebrîzî ise *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi* adlı eserinde şahit olarak yalnızca Arap şiirine ve hadislere müracaat etmiş, Kur'ân ayetleri ve Arap nesrinden herhangi bir istîşhâda yer vermemiştir.

Sonuç olarak el-Haţîb et-Tebrîzî eserinde istîşhâd metodunu yoğun bir şekilde kullanmıştır. Bu metotta şahit olarak kullanılan öğelerden Arap şiirine, Kur'ân ayetleri, hadisler ve Arap nesri gibi diğer istîşhâd unsurlarına nazaran daha fazla müracaat etmiştir. Şahit şiirlere eserinde daha fazla yer vermesinin sebebi eserin doğrudan aruz, kafiye ve şiir kusurları gibi doğrudan şiirle ilgili ilimlerden teşekkül etmesi olmuştur. et-Tebrîzî istîşhâda en çok şiir vezinlerini, mukaffâ ve musarrâf beyitleri, kafiye ile ilgili kavram ve kuralları açıklarken başvurmuştur. Bunların yanı sıra kelimelerin kullanım doğruluğunu ispat etmek için de aynı şekilde bu metodu kullanmıştır. Ayrıca şiirlerine müracaat ettiği şairlerin çoğunluğunun kudemâ şairlerden olması, onun istîşhâd kurallarına azami ölçüde riayet ettiğini göstermiştir. et-Tebrîzî, yalnızca şiir istîşhâdı ile yetinmemiş, eserinde bir yerde de hadise müracaat etmiştir. Bu da onun dil bilginleri arasında tartışmalı bir mevzu olan hadis ile istîşhâdı uygun bulduğunu göstermektedir. Gerek Arap şiiri gerekse hadis olsun et-Tebrîzî'nin yoğun bir şekilde başvurduğu istîşhâd metodu eserinin en bariz özelliklerinden birisini teşkil etmiştir.

5.3 Eserin Anlatım Özellikleri

el-Haţîb et-Tebrîzî, eserinde konuları işlerken belirli bazı yöntemler takip etmiştir. Bu yöntemler muhtevanın daha kolay anlaşılmasını sağlamanın yanı sıra eserin, aruz alanında telif edilen benzer eserler arasında da temayüz etmesini temin etmiştir. Çalışmanın bu başlığında eserde bahsi geçen anlatım özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

5.3.1. Açıklayıcı Anlatım Tarzının Benimsenmesi

el-Haţîb et-Tebrîzî konuların anlatımında açıklayıcı bir yaklaşım sergilemiştir. Ele aldığı her konuyu olabildiğince açık ve sade bir şekilde anlatmaya özen göstermiştir. Anlatımda açıklığı bazen kavramların kelime tahlillerine değinerek sağlamış bazen de ihtiyaç duyulmayan ayrıntılardan uzak kalıp bol örnek vererek temin etmiştir.

5.3.1.1. Kelime Tahlili, Etimolojik Tahliller

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi'nin içeriğinde aruz, kafiye ve sair edebî sanatlarla ilgili pek çok kavram ve ıstılah geçmektedir. Müellif anlatımda açıklığı sağlamak için bu kavramların her birini açıklamaya özen göstermiştir. Kavramları açıklığa kavuşturmak için de bu kavramların sözlük anlamlarına değinmiş ve kelime tahlillerine başvurmuştur. Serdettiği sözlük anlamları ile ıstılahî kavramlar arasında bir anlam ilişkisi kurmuş ve söz konusu kavramın isimlendirilme gerekçesini de

belirtmiştir. Bu tarz bir metotla kavramın sözlük anlamından ıstılahî anlamına kadar her yönden anlaşılmasını sağlamıştır. Örneğin bahir isimleri bu neviden bir kelime tahliline konu olmuştur. Müellif tavîl bahrini açıklarken “uzun” anlamına gelen bu bahir isminin niçin bu şekilde isimlendirildiğini gerekçelendirmeye çalışmış ve iki farklı görüş zikretmiştir. İlk olarak şiir vezinleri içinde harf sayısı bakımından bu bahirden daha uzun bir vezin türü olmadığı için bahrin bu şekilde isimlendirildiğini belirtmiştir. Başka bir gerekçe olarak ise bahrin vezinlerinin önce veted sonra sebep cüzleri ile başladığı ve veted cüzünün sebepten daha uzun bir ses yapısına sahip olduğu için bu bahrin uzun anlamına gelen طویلُ ifadesi ile isimlendirildiğini öne sürmüştür.³¹⁴ et-Tebrîzî henüz konuya giriş yapmadan tavîl kelimesini farklı görüşler ışığında incelemiş, bahrin isimlendirilme gerekçelerini ortaya koyduğu bu açıklamalardan sonra esas konuya geçmiştir. Bu metodu bahir başlıklarının hepsinde uygulamıştır.³¹⁵

Eserde bahir isimlerinin yanı sıra aruzla ilgili ıstılahlar da aynı türden incelemeye tabi tutulmuştur. Örneğin aruzla ilgili bir ıstılah olan أَعْضَبُ kavramının daha iyi anlaşılması için bu kelimenin sözlük anlamına müracaat edilmiştir. Bu kavram aruz ilminde مُفَاعَلَتُنْ cüzünün ilk harfinin hafzedilerek فَاعَلَّتْ haline gelmesini, ortaya çıkan bu cüzün de مُفْتَعَلُنْ veznine aktarılmasını ifade etmektedir. Müellif, أَصْلُ الْعَضْبِ فِي اللَّعَةِ (Azab kelimesinin sözlükteki temel anlamı) diyerek bu kavramın kelime tahliline geçmiştir. Söz konusu kelimeyi “keçinin iki boynuzundan birisinin kırılıp tek boynuzla kalması” diye tarif etmiştir. Daha sonra kavramın sözlük anlamı ile ıstılahî anlamı arasında bir mana ilişkisi kurmuş ve مُفَاعَلَتُنْ cüzünün ilk harfinin hafzinin keçinin boynuzlarından birisinin düşmesine benzediği için ıstılahın bu şekilde isimlendirildiğini belirtmiştir.³¹⁶

et-Tebrîzî, aynı yöntemi aruz dairelerinin isimlendirilme gerekçelerini açıklarken de uygulamış ve muhtelif, müctelib, müttefik gibi daire adlarının niçin bu şekilde isimlendirildiklerini kelimelerin sözlük anlamlarından yola çıkarak gerekçelendirmiştir. Örneğin muhtelif dairesinin “farklı” anlamına gelen bir kelime ile ifade edilmesini bahri oluşturan tefilelerin beşli ve yedili olmak üzere birbirinden farklı harf sayılarına sahip olması ile ilişkilendirmiş, bu farklılıktan dolayı dairenin farklı anlamına gelen الْمُخْتَلِفُ kelimesi ile isimlendirildiğini ifade etmiştir.³¹⁷ Bu türden açıklamaları bütün aruz daireleri için yapmıştır.³¹⁸

³¹⁴ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 37. Sebep aruz ilminde iki harften oluşan seslere denirken veted, üç harften oluşan ses bütününe denilmektedir.

³¹⁵ Daha fazla örnek için bkz., et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 45, 54, 69, 78, 97.

³¹⁶ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 72.

³¹⁷ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 65.

³¹⁸ Bu açıklamalar için bkz. et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 94, 119, 161, 176.

Örneklerde görüldüğü gibi müellif, konu ile ilgili her kavramı sözlük anlamlarından yola çıkarak açık bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır. Böyle bir metotla anlatımda açıklığı temin etmiş ve ıstılahların daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

5.3.1.2. Gereksiz Ayrıntılara Girilmemesi

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Şavâfi'nin anlatım özelliklerinden birisi de eserde gereksiz ayrıntılara yer verilmemesidir. Eserdeki konular olabildiğince sade ve ayrıntıdan uzak bir şekilde işlenmiştir. Ele alınan konu ile doğrudan ilgisi olmayan hiçbir bilgi eserde yer almamıştır. Bu husus daha çok kavramların sözlük anlamları serdedilirken göze çarpmaktadır. Bir önceki başlıkta ifade edildiği üzere eserde kelime ve kavramlar sözlük anlamlarından yola çıkılarak incelenmiştir. Ancak incelenen kavramların sözlükte pek çok anlamı olmasına rağmen bu manaların hepsi zikredilmemiş yalnızca konu ile doğrudan bir bağlantısı bulunan tek bir tanesi ile yetinilmiştir. Örneğin aruz kelimesi -bu çalışmanın giriş bölümünde incelendiği üzere- sözlükte pek çok anlamı haizdir. Kelimenin sözlükteki pek çok anlamı arasından ölçüt, yön, taraf, serkeş deve, çadırı ayakta tutan ana direk gibi kelimelerin aruzun ıstılahî anlamına temel teşkil ettiği belirtilmiştir. Ancak et-Tebrîzî aruzun ıstılahî manası ile doğrudan ilişkili olduğu düşünülen bu anlamlardan yalnızca نَاحِيَةٌ kelimesini zikretmiş, diğer sözlük anlamlarından bahsetmemiştir.³¹⁹ Aruz kelimesinin sözlük anlamlarından hangisinin kelimenin ıstılahî manasını kazanmasına temel teşkil ettiği konusunda ihtilaf vuku bulduğu halde et-Tebrîzî böyle bir ayrıntıya girmekten kaçınmış aruz kelimesinin yalnızca tek bir sözlük anlamını zikretmiştir. Dolayısıyla konu ile ilgili doğrudan faydası olmayan bilgiler vermekten uzak durmuştur.

Ancak et-Tebrîzî kimi zaman sözlük anlamlarına dair bu ayrıntıdan uzak, kısa ve öz açıklama metodunun dışına çıkmıştır. Aruz örneğinde uyguladığının aksine bazen kavramların sözlükteki temel anlamına hiç değinmemiş buna karşın kelimenin ıstılahî anlamında bir ihtilaf varsa ihtilafa düşülen bütün anlamları zikretmiştir. Örneğin kafiye kelimesine dair yaptığı açıklamada aruzda yaptığının aksine bu kelimenin sözlükteki temel anlamından bahsetmemiş ancak dil bilginleri arasında ıstılahî anlamına dair düşülen ihtilafı zikretmiştir. Söz konusu kelimenin sözlükte kaside, beyit ya da ravi harfine isim olarak verildiğini belirtmiş ve bir beytin son kelimesi olarak tarif edilmesinin daha isabetli olduğunu zikretmiştir.³²⁰

et-Tebrîzî burada aruz, kafiye ve bedi sanatlar ile ilgili diğer kavramlarda uyguladığından farklı olarak kafiye kelimesinin sözlük anlamına değinmemiştir. Bunun yerine kelimenin bir ıstılah olarak ne anlama geldiği hususundaki ihtilafı zikretmiştir. Dolayısıyla bazen kavramlarda takip ettiği metodun dışına çıktığı yerler de olmuştur.

³¹⁹ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 29.

³²⁰ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 199.

5.3.1.3. Örnek Çokluğu

Eserdeki en önemli anlatım özelliklerinden birisi de konuyla ilgili verilen örneklerin çokluğudur. Örneklere sıklıkla yer verilmesi eserde takip edilen açıklayıcı anlatım metodunun en önemli unsurlarından birisini teşkil etmiştir. Örneklerin tamamına yakını şiirler oluşturmuştur. Eser doğrudan şiir ilimleri ile ilgili olduğu için konuya dair verilen örneklerin şiir beyitlerinden müteşekkil olması kaçınılmazdır. Bu çalışmanın eserin istişhâd sistemi başlığı altında incelendiği üzere verilen beyit örnekleri eserde oldukça fazla bir yer tutmuştur. Özellikle eserin aruz bölümünde diğer bölümlere göre kullanılan beyit sayısı daha fazladır. Müellif örneklerdeki bu fazlalığı şahit beyitlere ek olarak zikrettiği mukaffâ ve musarrâ' beyitler ile sağlamıştır.

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi'nin muhtevastaki mukaffâ ve musarrâ' beyitler eserin örnek çokluğu açısından dikkat çeken bir özelliğini teşkil etmiştir. Mukaffâ ve musarrâ' beyitler diğer şahit beyitlere ek olarak eserin örnek zenginliğini artırmıştır. Bu beyitlere yalnızca aruz bölümünde yer verilmiş eserin diğer bölümlerinde beyitlerin mukaffâ ve musarrâ'ları zikredilmemiştir. Eserin aruz bölümü bundan dolayı şiir örnekleri bakımından en zengin bölüm olmuştur. Söz konusu beyitler *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi*'nin alanındaki diğer eserlerden temayüz etmesini sağlamıştır. Zira *el-Vâfi*'nin telif edildiği döneme kadar mevcut aruz kitaplarında bu türden beyitlerle çokça örnek verildiğine rastlanmamıştır. et-Tebrîzî aruz telifine getirdiği bu yenilik sayesinde eserinin diğer aruz kitaplarına nazaran daha kapsamlı ve bol içerikli olmasını sağlamıştır.

el-Hatîb et-Tebrîzî, aruz bölümünde ilk önce bahirlerin aruz ve darblarını ele almıştır. Açıkladığı bahrin aruz ve darblarını şahit beyitlerle örneklendirmiştir. Yalnızca konuya örnek teşkil eden beyti zikretmekle yetinmemiş, verdiği bu örneklerin arasında beyitlerin musarrâ' ve mukaffasını da zikretmiştir. Başka bir deyişle bahirlerin aruz ve darblarına örnek vermekle aslında anlatılacak konu tamam olmaktadır. Ancak et-Tebrîzî, ilave olarak musarrâ' ve mukaffâ beyitleri de konuya dâhil etmiştir. Örneğin et-Tebrîzî basit bahrini açıklarken ilk önce bahrin birinci aruzuna örnek getirmiştir.³²¹ (Basît)

يَا حَارِ لَا أُرْمِينِ مِنْكُمْ بِدَاهِيَةٍ لَمْ يَلْقَهَا سُوقَةٌ قَبْلِي وَلَا مَلِكُ

Ey Hâris! Ben sizin için benden önce ne bir sultanın ne de bir halkın başına gelmeyen belaya asla atılmayacağım.

Bu beyit taktî edildiğinde ilk şatırın son cüzü yani beytin aruzu هَيْتِنُ , ikinci şatırın son cüzü yani beytin darbı مَلِكُ şeklinde gelmektedir. Beytin bu cüzleri basît

³²¹ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 54. Şiir Züheyr b. Selma'ya aittir. Bkz. Züheyr b. Selma, *Divân*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi-'İlmiyye, Beyrut, 1988. s. 81.

bahrinin tam veznine göre aslında فاعلُ vezninde gelmesi gerekirken فعْلُ vezni üzere gelmiş, tef'ilenin sakin ikinci harfi düşürülüp habn zihafı uygulanmıştır. Dolayısıyla beytin aruz ve darbı mahbûn olarak gelmiştir.

Beyit, basît bahrinin ilk aruzuna örnek olarak zikredilmiştir. Esasında açıklanan konu basît bahrinin ilk aruzu olduğu için yalnızca bu örneğin zikredilmesi yeterli olmaktadır. Ancak et-Tebrîzî bununla yetinmemiş, beyti cüzlerine ayırıp taktî ettikten sonra zikrettiği şahit beytin mukaffâsını vermiştir.³²² (Basît)

مَا بَالُ عَيْنِكَ مِنْهَا الْمَاءُ يَنْسَكِبُ كَأَنَّهُ مِنْ كُلِّ مَفْرِيَةٍ سَرِبُ
Gözlerine ne oldu? Sanki delik bir kurbadan sızmış gibi onlardan gözyaşları süzülüyor.

et-Tebrîzî burada beytin aruzu olan cüzü سَكِبُ ile darbındaki سَرِبُ cüzünün tıpkı yukarıdaki örnekte olduğu gibi فعْلُ vezninde mahbûn olarak geldiğini belirtmiştir. Beytin aruzu zaten mahbûn olarak geldiğinden dolayı darba muvafık kılınması için herhangi bir değişikliğe ihtiyaç yoktur. Dolayısıyla her iki beytin de aruz ve darbları mahbûn olarak geldiği ve değişikliğe uğramaksızın birbirine vezin bakımından muvafık olduğu için ikinci beyti ilk beytin mukaffası olarak zikretmiştir.

Başka bir bölümde remel bahri anlatılırken eserin metodu olduğu üzere ilk önce bu bahrin aruz ve darblarına örnek verilmiştir. Bahrin ilk aruzunun mahzûf olarak geldiği belirtilmiş ve bu konuya şu beyit şahit gösterilmiştir.³²³

مِثْلَ سَحْقِ الْبُرْدِ عَنِّي بَعْدَكَ أَلْ قَطْرُ مَغْنَاهُ وَتَأْوِيبُ الشِّمَالِ
Senden sonra yağmur ve kuzey rüzgarları onun yurdunu buruşmuş bir elbise gibi silip süpürmüştür.

Bu beyit taktî edildiğinde ilk şatırın son tef'ilesinin yani aruzun لْ بَعْدَكَ şeklinde geldiği görülür. Bu da aruzda فاعلُ veznine tekabül etmektedir. Remel bahrinin zihafsız hali ise فاعلاتنُ vezni üzere gelmektedir. فاعلاتنُ cüzünden son iki harfe tekabül eden sebebi'l-hafif düşürülmüş, tef'ile فاعلاً şeklini almıştır. Bu da فاعلُ veznine aktarılmıştır. Burada uygulandığı gibi tef'ilenin son iki harfine denk gelen sebebi'l-hafifin düşürülmesi işlemine hazf, böyle tef'ileye ise mahzûf denilmektedir. Şayet bu bilgilerle yetinilirse konu anlatımında herhangi bir eksiklik olmayacaktır. Fakat et-Tebrîzî, bu bilgilerle yetinmemiş, ilave olarak şiirin musarrâ' beytini de zikretmiştir.

³²² et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 55. Şiir Zurrumme'ye aittir. Bkz. Zurrumme, *Divân*, s. 19.

³²³ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 109. Beyit 'Abid b. el-Ebras'a aittir. Bkz., 'Abid b. el-Ebras, *Divânü 'Abid b. el-Ebras*, 1.bs., *Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi*, Beyrut, 1994, s. 99.

Remel bahrinin ilk aruzunun mahzûf olarak gelmesine şahit getirdikten sonra müellif, bu beytin musarrâ‘ beytini zikretmiştir. Musarrâ‘ beyit şu şekildedir.³²⁴

أَصْحَتِ الدَّارُ قَفَارًا مَوْحِشَاتِ مَوَحِشَاتِ عَافِيَاتِ دَارِسَاتِ خَالِيَاتِ
Artık diyar çorak, ıssız, boş ve harap bir hale gelmiştir.

Bu beytin aruz cüzü tıpkı yukarıdaki beyitte olduğu gibi فَاعِلُنْ vezni üzere mahzûf bir şekilde gelmesi gerekirken فَاعِلَاتُنْ vezni üzere salim bir şekilde gelmiştir. Çünkü beytin darb kısmı olan خَالِيَاتِ cüzü فَاعِلَاتُنْ vezninde gelmiş ve beytin aruzu darbına muvafık olması için فَاعِلُنْ vezninde olması gerekirken aynı vezin üzere فَاعِلَاتُنْ şeklinde gelmiştir. Bu örnekte olduğu gibi beytin aruzunun darbına çeşitli vezin değişiklikleri yoluyla muvafık olmasına tasrî‘, böyle beyte ise musarrâ‘ beyit denmiştir.³²⁵

el-Hatîb et-Tebrîzî’nin anlatım metodu örneklerde görüldüğü üzere yalnızca bahirlerin aruz ve darblarına şahit beyit getirmekle sınırlı kalmamıştır. Kuşkusuz tek başına şahit beyitlerin zikredilmesi de yeterli olmaktadır. Zaten *el-Vâfî*’nin dışında herhangi bir eserde şahit beyitlerin mukaffa ve musarrâ‘ları verilmemiştir. İbn Cinnî’nin *Kitâbu’l-‘Arûd*’unda benzer beyitler vardır ancak *el-Vâfî*’de olduğu gibi her aruz ve darb için bu beyitler zikredilmemiştir. Dolayısıyla eserde aruz ve darblar için kullanılan şahit beyitler ile yetinilmemiş, bu beyitlerin kimi zaman mukaffa kimi zaman da musarrâ‘ beyitleri, ilave olarak zikredilmiştir.

Mukaffâ ve musarrâ‘ beyitler, eserin yalnızca aruz bölümünde kullanılmıştır. Eserin sair bölümlerinde bu türden beyitler zikredilmemiştir. Bu beyitler, aruz bölümündeki toplam şahit beyit sayısının önemli bir kısmını teşkil etmiştir. İlgili bölümde belirtildiği üzere aruz bölümünde toplamda 252 kez istişhâda başvurulmuştur. İstişhâdlarda kullanılan 262 şahit beyitten 58’ini mukaffâ ve musarrâ‘ beyitler oluşturmuştur. Toplam beyit sayısının dörtte birine tekabül eden mukaffâ ve musarrâ‘ beyitler, aruz bölümündeki şahit beyitlerin arasında mühim bir yer tutmuştur.

Eserde örnek çokluğu yalnızca mukaffa ve musarrâ‘ beyitler ile sağlanmamıştır. Kelime ve kavramların pekişmesi için zikredilen ilave örnekler de bu hususa katkı sağlamıştır. Kelime ve kavramlar kimi yerde tek bir beyit ile örneklendirilirken bazı yerlerde de iki veya daha fazla beyit ile örneklendirilmiştir. Esasen tek bir beyit, ele alınan konu yahut kavramın anlaşılması için yeterli olmaktadır. Eserin bütününde de uygulanan metot bu minval üzere olmuştur. Ancak eserin kimi kısımlarında tek bir örnekle yetinilmemiş, konunun pekişmesi için örnek

³²⁴ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 110. Beytin şairi tespit edilememiştir.

³²⁵ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 32.

sayısı artırılmıştır. Bahsedilen örnek fazlalığı eserde en çok son bölümde yer almıştır. Örneğin istiare sanatına örnek verilirken tek bir beyit ile yetinilmemiş, farklı farklı üç beyit zikredilmiştir. et-Tebrîzî verdiği örneklerin hiçbirisinde istiare tanımına yahut istiare sanatının tasrîhî/meknî gibi türlerine girmemiş, doğrudan örnekleri vermiştir. Verdiği örnekte hangi kelimedeki istiare olduğuna dair bir açıklamada bulunmamıştır. Bunun sebebi ise et-Tebrîzî'nin yaşadığı dönemde belâgat ilimleri tarif ve tasnif açısından henüz son şeklini almamıştır. Belâgat ilmi et-Tebrîzî'nin vefatından yaklaşık iki yüzyıl sonra net tariflere kavuşmuş, bugün kabul edilen Meânî, Beyân ve Bedî olmak üzere üç konulu bir tasnife tabi tutulmuştur. Bu bağlamda et-Tebrîzî verdiği ilk örnekte ilk önce şu beyit kullanılmıştır.³²⁶

صَحَا الْقَلْبُ عَنْ سَلَى وَأَقْصَرَ بَاطِلُهُ وَعُرِّيَ أَفْرَاسُ الصِّبَا وَرَوَّاحِلُهُ

Kalp Selma'nın aşkının acısından ayılıp kendine gelmiş, artık o aşkın anlamsız eğlencesi de bitmiştir. Gençliğin kısrak ve kervanları artık eyerini indirmiştir.

Beyitte, gençlik kelimesinde istiare yapılmıştır. Gençlik yoruculuk ve meşakkatli olma bakımından yolculuğa benzetilmiştir. Yolculuk kelimesi zikredilmemiş ancak yolculuk ve seferin gereklerinden olan atlar ve develer kelimeleri kullanılmıştır. Müşebbeh bih olan yolculuk zikredilmediği için gençlik kelimesinde, meknî istiare yapılmıştır. Müşebbeh bihin levazımından olan at ve deve kelimeleri kullanılarak yolculuğa işaret edilmiş, istiare-i tahyîliyye olmuştur. Zira benzetilene ait bir cüz (atlar, kervanlar) benzeyene (gençlik, toyluk) isnat edilmiştir. Dolayısıyla gençlikte yaşanan anlamsız ve heyecanlı duyguların etkisini kaybetmesi seferden dönen kervan ve atların yolculuğun zorluk ve meşakkati bittiği için eyerlerinin indirilmesine benzetilmiştir.³²⁷

İstiare sanatı ile ilgili bu beyit zikredildikten sonra aynı konuya örnek teşkil edecek bir beyit daha söylenmiştir.³²⁸

أَخَذْنَا بِأَطْرَافِ الْأَحَادِيثِ بَيْنَنَا وَسَالَتْ بِأَعْنَاقِ الْمَطِيِّ الْأَبَاطِحُ

Biz kendi aramızda konuşmaya daldık o esnada geniş vadi develerle dolup taştı.

Beyitte *أَعْنَاقِ الْمَطِيِّ* (develerin boyunları) ifadesinde istiare yapılmıştır. Deve kervanı seyirdeki akıcılığı ve sürati sebebiyle geniş bir vadide akan suya benzetilmiştir. Müşebbeh yani benzeyen unsur (deve kervanı) beyitte mezkur iken

³²⁶ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 236. Beyit Zühre'ye aittir. Bkz. Zühre, *Dîvân*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, 1988, s. 88.

³²⁷ Celâluddîn el-Ĥatîb Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer b. Ahmed el-Ķazvîni, *el-İdâh fî 'Ulûmu'l-Belâga*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, 2003, s. 235.

³²⁸ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 236. Beyit birden fazla şaire nispet edilmiştir. Bkz. et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 236. 2 numaralı dipnot. et-Tebrîzî ise bu beyti İbn Tasrîyye'ye nispet etmiştir.

müşebbeh bih yani kendisine benzetilen(su) beyitte zikredilmemiştir. Dolayısıyla burada meknî istiare yapılmıştır.

İstiare hakkında verilen üçüncü örnek şu şekildedir³²⁹

تُحْيِي الرِّوَامِسُ رِبْعَهَا فَرَجِدُهُ بَعْدَ الْبَلِّ وَتُمِيتُهُ الْأَمْطَارُ

Onun yurdunu yağmurlar harap edip eskittikten sonra rüzgarlar yeniden canlandırıp ihya ediyor.

Beyitte تُحْيِي (canlandırıyor, hayat veriyor) filinde istiare yapılmıştır. Rüzgarların kalıntılar üzerindeki toz ve çamurları izale edip onların eski şekillerini ortaya çıkarması hayat vermeye, benzetilmiştir. Beyitte benzetilen yani müşebbeh bih olan unsur (تُحْيِي) zikredilmiş, dolayısıyla tasrihi istiare meydana gelmiştir. Aynı türden istiare وَتُمِيتُهُ (öldürüyor) kelimesinde de meydana gelmiştir. Beyitte ayrıca tıbak sanatı da uygulanmıştır. İstiareye konu olan تُحْيِي ve وَتُمِيتُهُ fiilleri zıt anlamlı fiillerdir. İki zıt ifade aynı beyitte kullanıldığı için tıbak sanatı meydana gelmiştir. Bu örnekle birlikte istiare konusuna ayrı ayrı üç beyit zikredilmiş olmaktadır.

el-Haṭīb et-Tebrîzî, özellikle edebi sanatların yer aldığı son bölümde bazı konulara birden fazla örnek vermiştir. Eserin bütününde kavram ya da başlıklara birer örnek vermekle yetinmiştir. Ancak yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bazen aynı konuda tek bir örnek vermek yerine pek çok örnek zikretmiştir.³³⁰ Bu husus eserin son bölümünde daha çok uygulanmıştır. İstiare konusunda üç farklı beyit örnek gösterilmiştir. Eserin bazı başlıklarında bu sayı daha da artmaktadır. Örneğin mutlak tecnîs başlığı altında beş örnek,³³¹ iltifat başlığında altı örnek zikredilmiştir.³³² Müellifin tek bir tane ile yetinmek yerine bazen aynı başlık altında birden fazla örnek zikretmesi eserin örnek bakımından zengin olmasını sağlamıştır.

Eserde örnek zenginliğini artıran diğer bir unsur da aruz bölümünde konu sonunda zikredilen beyitlerdir. Aruz bölümünde bahirler, ait oldukları dairelere göre tasnif edilmiş, sırasıyla muhtelif, mütelif, müştebeh, müctelib ve müttefik dairelerindeki bahirler aruz ve darbları ile birlikte açıklanmıştır. Her bahir başlığı altında ilgili aruz ve darblar zikredilmiş ve şahit beyitlerle örneklendirilmiştir. Bahirler başlığındaki beyitlere ek olarak her bir dairenin sonunda yeni aruz dairesine geçmeden aynı bahirlere örnek birtakım beyitler daha serdedilmiştir. İlgili başlıklar altında örneklerle açıklanan bahirler burada yeniden şahit beyitlerle örneklendirilmiştir. Zikredilen şahit beyitlerin önceki beyitlerden farkı bütün

³²⁹ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 236. Beyit Cerîr'e aittir. Bkz. Cerîr b. 'Aṭṭaye b. el-Hatafâ, *Divânu'l-Cerîr*, Dâru Beyrut, Beyrut, 1986, s. 155.

³³⁰ Daha fazla örnek için bkz., et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 71, 84, 91, 106.

³³¹ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 234.

³³² et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 248.

zihaflardan arınmış tam beyit olmalarıdır. Örneğin, müştebeh dairesinde sırasıyla hezec, recez ve remel bahirleri ayrıntılı olarak açıklanmış ve her bir bahrin aruz ve darblarına örnek beyitler zikredilmiştir. Müctelib dairesine geçilmeden müştebeh dairesindeki hezec, recez ve remel bahirleri cüzleri ile birlikte kısaca zikredilmiş ve hepsine birer beyit daha örnek verilmiştir.³³³ Hezec bahrine dair yapılan *بَيْتُ الْهَزَجِ التَّامِّ* (müştebeh dairesindeki tam hezec beyti *مَفَاعِيلُنْ* vezninin altı kez tekrar edilmesinden oluşmaktadır) bu açıklamadan sonra şahit beyit zikredilmiştir.³³⁴

عَفَا يَا صَاحٍ مِنْ سَلَى مَرَاعِيهَا فَظَلَّتْ مُقَلَّتِي تَجْرِي بِمَا فِيهَا
Dostum! Selma gezip dolaştığı yerlerde artık yoktur. Bu yüzden gözüm gözyaşı dökmetedir.

Beyti oluşturan bütün tef'ileler, *مَفَاعِيلُنْ* vezninde gelmektedir. Vezinde herhangi bir zihaf vuku bulmamıştır. İçerisinde hiçbir zihaf bulunmadığı için bu beyit tam beyittir.

Müştebeh dairesinin diğer bir bahri olan recez bahrine aynı türden açıklama yapılmıştır. *بَيْتُ الرَّجْزِ : مُسْتَفْعِلُنْ سِتَّ مَرَاتٍ* (recez bahri altı kez *مُسْتَفْعِلُنْ* vezninin tekrarı ile oluşmaktadır). Açıklamadan sonra verilen örnek ise şu şekildedir.³³⁵

دَارُ لِسَلَى إِذْ سَلِمَى جَارَةٌ قَفْرٌ تَرَى آيَاتَهَا مِثْلَ الزَّيْرِ
Süleyma'nın komşusu olduğu Selma'nın yurdu çoraktır. Oranın belirtileri kitap ayetleri gibi ayan beyan görünür.

Müştebeh dairesinin son bahri remel hakkında *بَيْتُ الرَّمَلِ : فَاعِلَاتُنْ سِتَّ مَرَاتٍ* (remel beyti *فَاعِلَاتُنْ* vezninin altı kez tekrarından oluşmaktadır) yapılan açıklamadan sonra şu beyit zikredilmiştir.³³⁶

يَا خَلِيلِيْ أَعْذِرَانِيْ إِنْنيْ مِنْ حُبِّ سَلَى فِيْ أَكْتَابِ وَأَنْتَاجِ

³³³ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 118.

³³⁴ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 118. el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî'den başka farklı kaynaklarda yer almasına rağmen bu beytin şairine ulaşılamamıştır. Örnek olarak Bkz. Bedreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Demâmîni, *el-'Uyûnu'l-Gâmize 'alâ Habâya'r-Râmize*, thk. Ḥassâni Hasen Abdullah, 2.bs., Matba'atu'l-Hâncî, Kahire, 1994, s. 188.

³³⁵ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 118. Beyit İbn 'Abd er-Rabbihî'nin divânında geçmektedir ancak er-Rabbihî şiiiri tazmin etmiştir. Bkz. İbn 'Abd er-Rabbihî, *Divân*, thk. Muhammed er-Rıdvân ed-Dâye, 1.bs., Muessesetu'r-Risale, Beyrut, 1979, s. 84.

³³⁶ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 118. Beytin şairi tespit edilememiştir.

Dostlarım! Beni mazur görün. Çünkü ben Selma'nın aşkından dolayı buhrandayım ve hiçkırta hiçkırta ağlamaktayım.

Zikredilen bu üç bahir esasen daha önce ele alınmış, aruz ve darbları şahit beyitlerle açıklanmıştır. Müctelib dairesine geçmeden önce müştebeh dairesine ait bu üç bahir yeniden beyitlerle örneklendirilmiştir. Eserde bahirler bu şekilde iki kez örneklendirilmiş olmaktadır. Bu metot diğer bütün aruz daireleri için aynı şekilde uygulanmıştır.³³⁷

Eserde konunun ve örneklerin anlaşılması ön planda tutulmuştur. Konuların anlaşılması için çok sayıda örnek zikredilirken, bazı örneklerin anlaşılması için de ilave açıklamalar yapılmıştır. Bu sebeple verilen bazı şiir örnekleri müellif tarafından açıklamaya tabi tutulmuştur. Her örnek için hususi açıklama yapılmamıştır. Açıklamalar bazen anlaşılması güç olan beyitler, kavramlar ve edebî sanatlar için bazen de birbirine çok benzediğinden dolayı karıştırılma ihtimali yüksek olan konular için yapılmıştır. Bu bağlamda özellikle birbirine benzer aruz dairelerinin farklarına ve edebi sanatların anlatıldığı son bölümde, beyitlerdeki belagatle ilgili hususlara işaret edilmiştir. Örneğin, müttefik dairesinde bu neviden bir açıklama yapılmıştır. Müttefik ve müştebeh dairesinin birbirine anlam bakımından yakın olduğu belirtilmiştir. Birbirine karışmaması için de müttefik dairesinde müştebehte olmayan bir fazlalık olduğu ifade edilmiştir. Müştebeh dairesindeki tef'ilelerin bazen veted cüzü bazen de sebep cüzü ile başlarken, müttefik dairesinin tef'ilelerinin yalnızca veted cüzleri ile başladığı zikredilmiştir. Bir diğer ifade ile müştebeh dairesi iki harfli cüzlerden başlarken müttefik dairesi üç harfli cüzlerden başlamaktadır. Dolayısıyla müttefik dairesinde bu türden bir fazlalığa işaret edilmiş ve benzer bir daire ile karışma ihtimali ortadan kaldırılmıştır.³³⁸

Birbirlerine çok benzediğinden dolayı karıştırılma ihtimali yüksek olan aruzî ıstılahlar da aynı şekilde açıklanmış, bu ıstılahların arasındaki farklara temas edilmiştir. Örneğin maksûr ve maktu' kavramları bu sebeple açıklanmıştır. Maksûr, sebep cüzünde; maktu' ise veted cüzündeki sakin harfin hazfedilip harekeli harfin sakin kılınmasıdır. Her iki kavram da sebep cüzlerindeki sakin harflerin hazfedilip harekeli harflerin teskin edilmesi anlamında ortaktır. Birbirlerine çok benzediği için bu iki kavram müellif tarafından açıklanmış ve aralarındaki farklara temas edilmiştir. Maksûrun sebep cüzünde maktu' un ise veted cüzünde olduğuna dikkat çekilerek iki kavramın karıştırılma ihtimali ortadan kaldırılmıştır.³³⁹

Bedî sanatların anlatıldığı bölümde de bazı beyitlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için beyit içerisindeki edebi sanatlar açıklanmıştır. Açıklamalar zikredilen her beyit için yapılmamış yalnızca gerekli görülen yerlerde beyitteki edebi sanatlara

³³⁷ Örnekler için bkz., et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 63, 93, 159.

³³⁸ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 176.

³³⁹ et-Tebrîzî, *el-Vâfî*, s. 48.

değinilmiştir. Örneğin mukabele sanatını açıklarken verdiği örneklerden birisi şu şekildedir.³⁴⁰

أَيَا عَجْبًا كَيْفَ اتَّفَقْنَا فَنَاصِحٌ وَفِيٍّ وَمَطْوِيٍّ عَلَى الْغَلِّ غَادِرٌ
Hayret doğrusu! Biz nasıl bir araya geldik. Birimiz samimi ve vefalı diğeri kindar ve vefasız.

Beyit mukabele sanatına örnek olarak verilmiştir. Müellif bu beyti zikrettikten sonra beyitteki edebi sanat hakkında açıklamalarda bulunmuştur. نَاصِحٌ (samimi) ifadesine karşılık غَلِّ (kindar), وَفِيٍّ (vefalı, sözünde duran) ifadesine karşılık olarak da غَادِرٌ (vefasız, sözünde durmayan) kelimelerinin zikredildiğini belirtmiş, dolayısıyla birden fazla zıt ifade bir arada kullanıldığı için mukabele sanatının uygulandığını ifade etmiştir. Bazı dil bilginlerinin bu beyitteki sanata tıbak adını verdiğini ancak buna mukabele denilmesinin daha uygun olduğunu da ayrıca açıklamalarına ilave etmiştir. Mukabele sanatına toplamda üç beyit örnek verilmiştir ancak bu beyitlerden yalnızca birisi için açıklama gereği duyulmuştur.³⁴¹

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi'de, musarrâ' ve mukaffa beyitler, her bir dairenin sonunda zikredilen tam beyitler ve konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için zikredilen ilave beyitler ile örnek zenginliği temin edilmiştir. Örneklerin fazla olması ve gerekli görülen yerlerde ilave açıklamalar yapılması eserde takip edilen açıklayıcı anlatım metodunun en önemli unsurlarından birisini teşkil etmiştir.

5.3.2 İhtilafı Konulara Yer Vermesi

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi'de anlatım sistemi içerisindeki unsurlardan birisi de eserde ihtilafı konulara yer verilmesidir. Eserde kavram ve konuların yalnızca terim anlamları açıklanmamıştır. Kavram ya da konu hakkında herhangi bir ihtilaf vuku bulmuşsa müellif tarafından bu ihtilaf ayrıntılı bir şekilde zikredilmiştir. Örneğin sebep kavramının tanımında düşülen ihtilaf ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Bazı aruz âlimlerinin sebebi, ilki harekeli ikincisi sakın iki harften müteşekkil bir cüz olarak tanımladıkları ifade edilmiş, ancak çoğu dil bilgininin sebep terimini hafif ve sakil olmak üzere ikiye ayırdıkları, hafifin biri sakın diğeri harekeli; sakilin ise her ikisi de harekeli harflerden oluştuğu belirtilmiştir. Kavramı iki kısımda ele alan tarifi çoğunluk tarafından tercih edildiği de ayrıca belirtilmiştir.³⁴²

Kafiye ilmine ait terimlerden olan rass kavramında da benzer bir ihtilaf vuku bulmuş, müellif aynı şekilde bu ihtilafa da değinmiştir. Rass terimi tesis elifinden³⁴³ önceki harfte bulunan fetha olarak tarif edilmiştir. Bununla birlikte bazı dil âlimleri

³⁴⁰ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 237.

³⁴¹ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 237.

³⁴² et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 30.

³⁴³ Elifu't-Tesis, ravi harfinden bir harf önce bulunan elifdir. Bkz., et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 205.

böyle bir kavrama aslında gerek olmadığını belirtmişlerdir. Bu âlimler, elif harfinden önceki harekenin zaten her zaman fetha olduğunu, dolayısıyla böyle bir terime gerek olmadığını ifade etmişlerdir.³⁴⁴

Eserde yalnızca terimler hakkındaki ihtilaflara temas edilmekle yetinilmemiş, bazı terimler hakkındaki ihtilaflarda şahit beyitler zikredilmiştir. Örneğin şiir kusurlarından kabul edilen îta³⁴⁵ terimi işlenirken bu mesele hakkındaki ihtilaf ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve ihtilafa dair şahit beyitler ile delil getirilmiştir. Îta'nın aynı manalara gelen kafiye'nin tekrar etmesi olarak tanımı yapılmış, ancak el-Halil b. Ahmed gibi dil bilginlerinin yalnızca aynı değil, farklı anlamlardaki kafiye'nin tekrar etmesini de îta'nın tanımı içerisine dahil ettiği belirtilmiştir. el-Halil b. Ahmed'in görüşü de şahit beyitle delillendirilmiştir.³⁴⁶

قَامَتْ	تَهَادَى	طِفْلَةٌ	جَلَّتْ	هُودَجَهَا	بِالرَّقْمِ	وَالْعَقْلِ
تَمَّتْ	بِالْحَاظِ	أَهْلَ	النَّبِيَّ	وَأَسْنِيَّ	ذَا	الْعَقْلِ
قُلْتُ	لَهَا	جُودِي	لِذِي	أَصْبَحَ	لِلشَّقْوَةِ	عَقْلِي
أَضْحَى	وَحْيِيكَ	لَهُ	لَا زِمٌ	مُطَالِبٌ	بِالنَّقْدِ	عَقْلِي
قَالَتْ	بِأَعْرَاضِ	عَدِمَتْ	الهُوَى	هَلْ	لِقَتِيلِ	عَقْلِي

Genç kız salına salına yürümeye başladı, ipek ve nakışlarla süslenmiş taht-ı revanını devenin üstüne koydu.

Bakışlarıyla akıl sahiplerini büyüler ve akli başında olanları cilveleri ile esir alır.

Ona dedim ki; "kısmeti bağlanan aşık için cömert ol"

Aşkına tutulmuş bir halde artık bir diyet ya da hapis istemektedir.

Yüz çevirerek dedi ki; sen aşkı yok ettin. Aşktan ölen bir kimseye diyet mi düşer?

Beyitte kafiye, عَقْلُ şeklinde her mısradaki tekrar etmiştir ancak her bir mısradaki bu kelime farklı anlamlara gelmiştir. عَقْلُ kelimesi sırasıyla nakış, akıl, kördüğüm, hapis ve diyet anlamlarını ifade etmiştir. Anlamları farklı kafiyelerin de îta terimi kapsamına gireceğini savunan el-Halil b. Ahmed gibi bazı dil alimlerinin görüşü bu şahit beyit ile delillendirilmiştir.

³⁴⁴ et-Tebrizî, *el-Vâfî*, s. 209.

³⁴⁵ Îta; kafiye'nin aynı anlamla kasidede tekrar etmesidir. Bkz. et-Tebrizî, *el-Vâfî*, s. 218.

³⁴⁶ et-Tebrizî, *el-Vâfî*, s. 218. Beytin şairi tespit edilememiştir.

5.3.3. Kavramları Sunuş Şekli, Tertibi

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi 'de temel olarak aruz ve kafiye konuları işlenmiştir. Aruz ve kafiye ile ilgili istilahların açıklanmasında belirli bazı yöntemler uygulanmıştır. Takip edilen yöntemler aruz ve kafiye bölümünde birbirinden farklılık göstermektedir.

Aruz bölümündeki kavramlar aruz konusuna başlamadan önce derli toplu bir şekilde tarif ve tasnif edilmemiş, bağlam içerisinde yeri geldikçe açıklama ihtiyacı duyulmuştur. Başka bir ifade ile, aruz bölümüne başlamadan önce zihaf, illet gibi başlıklar açılmamış, bu başlıklarla ilgili kavramlar herhangi bir tarife ve tasnife tabi tutulmamıştır. Zihaf ve illet ile ilgili kavramlar, bahirler anlatılırken yeri geldikçe açıklanmıştır. Dolayısıyla bu kavramlar bahir başlıkları altında dağınık bir halde bırakılmış, yalnızca yeri geldiğinde bağlam içerisinde zikredilmiştir. Örneğin habn kavramı, aruz bölümünün başında herhangi bir başlık altında tarife tabi tutulmamış, yalnızca medîd bahrinin üçüncü aruzu açıklanırken ele alınmıştır. Medîd bahrinin üçüncü aruzunun mahbûn olarak geldiği belirtilmiş ve habn kavramı tefîlenin sakin ikinci harfinin düşürülmesi şeklinde tarif edilmiştir.³⁴⁷ Habn kavramı bu bahir anlatılırken tarif edilmiş, aruz bölümü içerisinde başka geçtiği herhangi bir yerde tarifine girilmemiştir. Bu sebeple aynı kavram basît bahrinde de geçmesine rağmen tekrar tarif edilmemiştir.³⁴⁸

Zihaf ve illetlere ait bu kavramlar bölüm içerisinde dağınıklık arz etmiş ancak aruz bölümü bittikten sonra müellif tekrar bu kavramları **بَابُ عَدَدِ الْقَابِ الْعَرُوضِ** (Aruz kavramlarının sayısı hakkında bölüm) başlığı altında derli toplu bir şekilde sırayla tarif etmiştir. Kavramları, art arda ezberlenmesi için aruza başlamadan önce değil de aruzu bitirdikten sonra derli toplu bir şekilde tarif ettiğini açıkça belirtmiş, bu tarz bir metodu kasten uygulamıştır.³⁴⁹

Aruzla ilgili bazı kavramlar bağlam içerisinde geçtikten sonra derli toplu bir şekilde açıklanırken, diğer bazıları da aruz bölümü içerisinde herhangi bir bağlamda geçmemiş, sadece aruz bölümü bittikten sonra müstakil bir başlık altında ele alınmıştır. İbtidâ, i'timâd, fasl gibi kavramlar aruz bölümü bittikten sonra **بَابُ** başlığı altında zikredilmiştir. Buradaki kavramlara yukarıdakilerin aksine daha önce aruz bölümünün içerisinde herhangi bir şekilde temas edilmemiştir. Müellif, bu kavramları özellikle aruz bölümü bittikten sonra ele aldığını belirtmiş ve **وَكَانَ هَذَا الْمَكَانُ**

³⁴⁷ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 47.

³⁴⁸ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 59.

³⁴⁹ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 187.

أَوَّلَىٰ بِهَا (burası bu kavramlar için daha münasiptir) şeklinde söz konusu kavramları niçin aruz bölümü bittikten sonra ele aldığını gerekçelendirmiştir.³⁵⁰

Kavramlar bağlam içerisinde zikredilsin yahut edilmesin aruz bölümü sonunda sırasıyla ve düzenli bir şekilde açıklanmıştır. Müellif, kavramları eserin başında bir giriş mahiyetinde değil de özellikle aruz bölümünü bitirdikten sonra derli toplu bir şekilde tarif ettiğini belirtmiştir. Bu hususta, müellifin aruz bölümündeki kavramları kendine has bir metot içerisinde ele aldığını açıkça göstermektedir.

Kafiye bölümünde kavramların sunulduğunda takip edilen metot aruz bölümündeki metottan farklılık göstermektedir. Aruz bölümünde konu ile ilgili ıstılahlar bölüm bittikten sonra düzenli bir şekilde tarif ve tasnif edilirken, kafiye de konuya başlamadan tarif ve tasnif edilmiştir. Bu sebeple aruz bölümünde ıstılahlar bağlam içerisinde dağınık bir halde iken kafiye bölümünde daha sistemli bir şekilde ele alınmıştır. Örneğin bölümün başında kafiye mutlak ve mukayyet olmak üzere iki kısma ayrılmış, daha sonra her bir kafiye türü kendi içerisindeki kısımlara göre tasnif edilmiştir. Mutlak kafiye; müesses, mürdef, mücerred vb. olmak üzere altı kısma ayrılırken, mukayyet kafiye; mücerred, mürdef ve müesses olmak üzere üç kısma taksim edilmiştir. Yapılan bu tasniften sonra mezkur kavramlar tarif edilmiş ve her biri ayrı ayrı örneklendirilmiştir.³⁵¹

Eserin üçüncü bölümünde kafiyede izlenen metot aynı şekilde uygulanmıştır. Kafiye kusurlarının anlatıldığı bu bölümde konu ile ilgili kavramlar ilk önce zikredilmiş, daha sonra sırayla tariflerine geçilmiştir. Bölümün başında, ikvâ, ikfâ, îtâ, sinâd, tazmîn, icâze ve tahrîd olmak üzere sekiz kusur عيوب الشعر (şiiir kusurları) başlığı altında sayılmıştır. Daha sonra bu kavramlar sırayla tarif edilmiş ve beyitler üzerinde açıklanmıştır.³⁵²

Son bölümde bedî' sanatlar ele alınmıştır. Bedî' sanatlarla ilgili kavramlar, kafiye ve kafiye kusurlarının anlatıldığı bölümlerde takip edilen aynı metotla açıklanmıştır. Elli iki kavram bölümün başında teker teker zikredilmiş, daha sonra sırayla örnek beyitler eşliğinde açıklanmıştır. Son bölümde diğer bölümlere nazaran kavramların tarifinde basit farklılıklar da mevcuttur. Bölüm başında zikredilen elli iki kavramın hepsi tarif edilmemiş, bu kavramların pek çoğuna tarif edilmeden doğrudan örneklerle işaret edilmiştir. İstiare, guluv, mümasele, istitrat ve tekrar gibi bazı bedî' sanatların tarifleri zikredilmemiş, yalnızca örnek beyitlerle işaret edilmiştir.

³⁵⁰ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 183.

³⁵¹ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 195.

³⁵² et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 215.

Tarifleri zikredilsin yahut zikredilmesin kavramların hepsi örnek beyitlerle açıklanmıştır.³⁵³

Aruz bölümü hariç eserin diğer bölümlerinde kavramlar konuya başlamadan serdedilmiş, daha sonra tertip ve tarif edilmiştir. Yalnızca aruz bölümünde konu ile ilgili kavramlar bölüme başlamadan zikredilmemiştir. Bu kavramlar, bağlam içerisinde dağınık bırakılmış, bölüm bittikten sonra düzenli bir şekilde tertip edilmiştir. Dolayısıyla aruz, kavramların sunulduğunda diğer bölümlerden farklı bir metodun takip edildiği bir bölüm olmuştur.

5.3.4. Çeşitli Rivayetlerle Anlatımı Zenginleştirilmesi

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi yalnızca kuralların ve bu kurallarla ilgili beyitlerin yer aldığı monoton bir anlatım sistemine sahip değildir. Eserde tekdüzeliği ortadan kaldıracak metotlar takip edilmiştir. Bu metotlardan birisi de konu ile ilgili çeşitli rivayetlere yer verilmesidir. Eserde bazı beyitler açılırken o beyitle ilgili rivayetler de aktarılmıştır. Rivayetler bazen bizzat beytin anlaşılmasına katkı sağladığı gibi bazen de doğrudan beytin anlaşılmasına herhangi bir katkısı olmamış, yalnızca anlatımdaki tekdüzeliği kırmak için değinilmiştir. Örneğin aruz bölümünde mütaderek bahri anlatılırken bu bahrin *فَعْلُنْ* vezni üzere gelebileceğinden bahsedilmiş, daha sonra bu vezinle gelen bir beyit şahit olarak getirilmiştir. Konu ile ilgili yalnızca şahit beyit örnek olarak zikredilmemiş, bunun yanı sıra beyitle ilgili rivayet de aktarılmıştır.³⁵⁴

صِدْقًا	صِدْقًا	صِدْقًا	صِدْقًا	حَقًّا	حَقًّا	حَقًّا	حَقًّا
غَرَّتَنَا	قَدْ	الدُّنْيَا	إِنَّ	جَمَعًا	جَمَعًا	الدُّنْيَا	يَا بَنَ
فَرَطْنَا	مَا	نَدْرِي	لَسْنَا	مَهَلًا	مَهَلًا	الدُّنْيَا	يَا بَنَ
رُكْمًا	مِنَّا	أَوْهَى	إِلَّا	عَنَّا	يَمِضِي	يَوْمَ	مِنْ
قَرْنَا	مِنَّا	أَمْضَى	إِلَّا	عَنَّا	يَمِضِي	يَوْمَ	مِنْ

Haktır, haktır, haktır, haktır, doğrudur, doğrudur, doğrudur, doğrudur,

Ey dünya ehli! Topla bakalım topla. Şüphesiz dünya bizi aldatmıştır.

Ey dünya ehli! Yavaş ol! Neler kaybettiğimizin farkında değiliz.

Hiçbir günümüz geçmez ki bir tarafımızı zayıflatmış olmasın.

Geçirdiğimiz her gün bir asır değerindedir.

³⁵³ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 231.

³⁵⁴ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 179. Beyit eser de Hz. Ali'ye nispet edilmiştir.

Beyit mütedarek bahrinin *فَعْلُنْ* vezni üzere gelebildiğini ispat etmek için şahit getirilmiştir. Ancak yalnızca bu beyit ile yetinilmemiş, beyitle alakalı Hz. Ali'ye nispet edilen bir rivayet de aktarılmıştır. Anlatıldığına göre Hz. Ali arkadaşlarıyla birlikte otururken bir çan sesi duyar ve yanındakilere “Bu çan ne diyor, biliyor musunuz?” diye sorar. Yanında bulunanlar “Allah, resulü ve resulünün amcasının oğlu daha iyi bilir” diye karşılık verirler. Bunun üzerine Hz. Ali “Benim ilmim resulün ilmindendir, resulün ilmi Cibril'den, onunki de Allah katındandır” der ve “Bu çan şöyle söylüyor” diyerek yanında bulunanlara yukarıdaki mezkûr şiiri söyler.³⁵⁵

Müellif böyle bir rivayeti yalnızca aktarmakla yetinmiş, Hz. Ali'ye nispeti hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bu rivayet beytin anlaşılmasına doğrudan bir katkı sağlamamıştır. Eserin sair örneklerinde konunun anlaşılmasına doğrudan katkıda bulunacak başka rivayetler zikredilmiştir. Örneğin, muvârebe sanatı ile ilgili müellifin aktardığı beyitler, arka planlarındaki rivayetler zikredilmeksizin anlaşılması zor olmaktadır. Bu sebeple müellif bu sanata örnek olan beyitleri sunarken beyitlerin anlaşılması için gerekli olan rivayetleri de aktarmıştır.³⁵⁶

فَإِنْ يَكُ مِنْكُمْ كَانَ مَرْوَانَ وَابْنَهُ وَعَمْرُو وَمِنْكُمْ هَاشِمٌ وَحَبِيبٌ
فَنَا حَصِينَ وَالْبَطِينَ وَقَعْنَبَ وَمَنَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ شَيْبُ

Sizde Mervân ve oğlu ile Amr, Hâşim ve Habîb varsa bizde de Husayn, Butayn, Ka'neb ve bir de emîrü'l-mü'minîn Şebîb vardır.

Beytin örnek olarak verildiği konunun anlaşılması için beytin arka planındaki olayın hikaye edilmesi kaçınılmazdır. Zira ilk bakışta bu beyitten muvârebe sanatı ile ilgili herhangi bir husus anlaşılmamaktadır. Bu sebeple müellif beyit hakkındaki rivayeti aktarmıştır. Beyit Hâricî şairi 'Itbân el-Harûrî'ye aittir. Şair, Hâricî lider Şebîb b. Yezîd'i müminlerin emiri olarak nitelemiş, şiiri duyan Emevî halifesi Hişam b. Abdulmelik (ö. 125/743) şairi yanına çağırmıştır. Şair el-Harûrî huzura çıktığında halife: “ وَمَنَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ شَيْبُ (Bizden de müminlerin emiri Şebîb vardır) beytini söyleyen sen misin” diye sorunca el-Harûrî, “ Hayır efendim, ben وَمَنَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ شَيْبُ (Ey emîre'l-mü'minîn, bizden de Şebîb var) demiştim” diye cevap vermiştir. Şair bir hareke değişikliği ile *أَمِيرُ* kelimesini münâda yapmış ve beytin anlamını değiştirmiştir.³⁵⁷

Muvârebe sanatı uygulanan yukarıdaki şiirde, beytin arka planına dair hikaye anlatılmadan hem beyit hem de söz konusu sanat anlaşılmamaktadır. Müellif, konunun ve beytin anlaşılması için gerekli olan rivayeti aktarmıştır.

³⁵⁵ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 179.

³⁵⁶ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 264.

³⁵⁷ et-Tebrizî, *el-Vâfi*, s. 264.

Eserde beyitlerin anlaşılmasına doğrudan ya da dolaylı katkı sağlayan rivayetlerin yanı sıra hadis rivayeti de yapılmıştır. Aruz bölümünde mütekarib bahri açıklanırken bahrin ikinci aruzunun Araplar tarafından kullanılıp kullanılmadığında vuku bulan ihtilaf zikredilmiştir. Bir görüşe göre bahrin ikinci aruzu Araplar tarafından hiçbir şekilde kullanılmamışken başka bir görüşe göreyse bu aruz yalnızca Muhammed (sav) zamanında Araplardan işitilmiştir. Beytin ikinci aruzunun Araplar arasında mütedavil olduğuna şu şiir delil getirilmiştir.³⁵⁸

وَرَوَّجُكَ فِي النَّادِي وَيَعْلَمُ مَا فِي عَدِّ
Kocan sohbet meclisindedir ve yarın ne olacağını bilmektedir.

Beyit bir düğün günü eğlence esnasında yaşlı bir kadın tarafından söylenmiştir. Muhammed (s.a.v.) bunu duyunca beyti söyleyen yaşlı kadını uyarılmış ve لا يَعْلَمُ مَا فِي عَدِّ إِلَّا اللَّهُ (Yarın ne olacağını yalnızca Allah bilir.) demiştir. Müellif şahit beyti zikrettikten sonra beyitle alakalı Peygamberin bu hadisine yer vermiştir. Hadisin yalnızca metnini zikretmiş, rivayetle ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.³⁵⁹

5.4. Eserin Dil Ve Üslup Yapısı

Telif edilen her eserde belirli bir dil ve üslup yapısı bulunmaktadır. Bir eserin diğer özelliklerinin yanı sıra dil ve üslup açısından incelenmesi de onun doğru anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

el-Vâfi fî'l-'Arûd ve'l-Kavâfi''nin sonunda müellif tarafından dile getirilen ifade, eserin dil ve üslubu hakkında fikir edinmek için ipucu niteliğindedir. Müellif eserine son verirken وَفِي هَذِهِ الْكَلِمَاتِ كِفَايَةٌ لِلْبَيْتِيِّ بِهَذَا الْعِلْمِ وَتَذَكُّرَةٌ لِّلْمُتَوَسِّطِ فِيهِ (Bu eser ilk başlayanlar için yeterlidir, orta seviyeli kimseler içinse hatırlatma ve tekrar kabiledindedir) ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeden müellifin eserini belirli seviyedeki öğrencileri dikkate alarak telif ettiğini anlamak mümkün olmaktadır. Özellikle aruz ilminde ilk ve orta seviyeye sahip öğrenciler müellifin hedef kitesini oluşturmaktadır. et-Tebrîzî'nin Nizâmiye Medreseleri gibi dönemin resmî ve örgün eğitim kurumunda müderrislik yaptığı da göz önünde bulundurulduğunda bahsedilen bu ihtimaller kuvvet kazanmaktadır. et-Tebrîzî'nin eserini belirli öğrenci seviyelerini dikkate alarak telif etmesi, eserin dil ve üslup özelliklerini de etkilemiştir. Başlangıç seviyesindeki bir öğrenciye aruz öğretmek amacı ile yazılan bir eserde kullanılan dilin sade, açık ve anlaşılır olması kaçınılmaz olmaktadır. Bu sebeple eserde açık, sade ve anlaşılır bir dil kullanılmış, konunun anlaşılmasını zorlaştıran ağır edebi ifadelerden uzak

³⁵⁸ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 173.

³⁵⁹ et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, s. 173. Hadis için bkz. Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî et-Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sagîr*, thk. Muhammed Şekûr, Mahmud el-Hâc Emrîr, 1.bs., Dâru 'Ammâr, Amman, 1985, I, 214.

durulmuştur. Bahsedilen bütün bu özellikler dikkate alındığında eserin bir ders kitabı mahiyetinde hazırlandığı kuvvetle muhtemeldir.

Mezkûr hususlara ek olarak eserin üslup yapısı incelendiğinde ise şu özellikler ortaya çıkmaktadır:

Duruluk: *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi'*de öğrenciyi bunaltacak ve bağlamdan koparacak gereksiz ayrıntılara yer verilmemiştir. Eserde yalnızca ilk ve orta seviyedeki bir öğrenci için gerekli bilgiler serdedilmiştir.

Özgünlük: Aruz ve kafiye ilmi belirli kurallardan ibaret olduğu için anlatılan konu bu kuralları açıklamaktan öteye geçmeyecektir. Doğal olarak aruz ve kafiye ilimlerinde telif edilen her eser bu kuralları ele almanın dışında oldukça sınırlı alanlarda bir özgünlük ortaya koyacaktır. *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi'* bahsedilen bu sınırlılığa rağmen özgünlüğünü ortaya koyabilmiştir. Eserde örnek çokluğu, kelime tahlillerine ve lügat incelemelerine girilmesi müellifin kendine has bir üslup geliştirmesine yardımcı olmuştur.

Yalnlık: Eserde ağır, anlaşılması zor sözcüklere yer verilmemiş, ağdalı ve süslü bir dil kullanılmamıştır. Sözcükler en aşağı seviyedeki bir öğrencinin anlayabileceği şekilde basit seçilmiş, öğrencinin sözlüğe bakmak zorunda kalacağı garib ifadelerden kaçınılmıştır. Konu anlatımında hiçbir edebi sanat kullanılmamış, anlatımın edebî yönden güzel olması kaygısına düşülmemiştir.

Sonuç olarak eser belirli öğrenci seviyelerine hitaben hazırlanmış bir ders kitabı mahiyetindedir. Müellifin Nizâmiye Medreselerinde müderrislik görevinde bulunması bu ihtimali de güçlendirmektedir. Eser ders kitabı mahiyetinde olduğu için son derece basit, sade ve yalın bir dili haizdir. Örnek çokluğu ve kelime tahlilleri gibi hususlarla kurallar bütünü olan aruz ilminin sınırlı alanlarında özgünlüğünü ortaya koyabilmiştir.

6. Eserin Aruz İlmi ve Arap Edebiyatındaki Yeri

Aruz alanında *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi'*nin yazıldığı döneme kadar pek çok kitap telif edilmiştir. Bu kitaplardan bir kısmı günümüze kadar varlığını koruyamamıştır. Kuşkusuz aruz ilmindeki ilk telif olmasa da günümüze değin varlığını sürdüren ilk eser el-Ahfeş el-Evsaf'ın *Kitâbu'l-Arûd'u* olmuştur. el-Ahfeş'ten önce el-Halil b. Ahmed³⁶⁰ ve el-Mufaddal ed-Ḍabbî³⁶¹ gibi dil bilginlerinin bu alanda eserlerinin olduğu zikredilmesine rağmen bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır. el-Ahfeş'ten sonra *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi'*nin yazıldığı döneme kadar ez-Zeccâc ve İbnu's-Serrâc *Kitâbu'l-Arûd'u* ile, el-'Arûdî *el-Câmi' fi'l-'Arûd,*

³⁶⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 49.

³⁶¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 75.

eş-Şahib b. Abbâd *el-İknâ*, İbn Cinnî *Kitâbu'l-Arûd*, el-Cevherî *'Arûdu'l-Varağa* ve en-Naḥvî *Kitâbu'l-Arûd*'u ile bu alanda eser telif etmiştir. Söz konusu eserlerin dışında da aruz ilminde telif edilmiş eserler bulunsa da bunlar varlığını koruyamamıştır. Yukarıda mezkûr olanlar ise günümüze kadar ulaşmış eserlerdir. *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi*'nin bu eserler arasındaki yerini tayin etmek ve aruz telifine getirdiği yenilikleri tespit edebilmek için mezkur eserlerle arasında karşılaştırma yapmak en doğru yargıya ulaşmaya yardımcı olacaktır.

Kullanılan beyit sayısı bakımından *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi* kendinden önceki eserlerle karşılaştırıldığında en çok beyit ihtiva eden bir eserdir. Eserlerde kullanılan beyit sayılarını bir tabloda görmek karşılaştırmayı anlamaya katkı sağlayacaktır.

KİTAP ADI	MÜELLİF	BEYİT SAYISI
<i>Kitâbu'l-'Arûd</i>	ez-Zeccâc (ö. 311/923)	22
<i>Kitâbu'l-'Arûd</i>	İbnu's-Serrâc (ö. 316/929)	65
<i>el-Câmi' fi'l-'Arûd</i>	el-'Arûdî (ö. 342/954)	164
<i>el-İknâ' fi'l-'Arûd</i>	Şâhib b. Abbâd (ö.385/995)	129
<i>Kitâbu'l-'Arûd</i>	İbnu Cinnî (ö. 392/1002)	123
<i>'Arûdu'l-Varağa</i>	Cevherî (ö. 400/1008)	164
<i>Kitâbu'l-'Arûd</i>	en-Naḥvî (ö. 420/1029)	118
<i>el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi</i>	et-Tebrîzî (ö. 502/1109)	262

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi kendinden önce bu alanda telif edilen eserler arasında en fazla beyte sahip eserdir. Üstelik tabloda verilen *el-Vâfi*'nin beyit sayısı, yalnızca kitabın aruz bölümünde geçen beyit sayılarıdır. Eserin diğer bölümlerindeki beyitler karşılaştırmaya esas alınmamıştır. Tablodaki eserler beyit sayısı bakımından incelendiğinde *el-Vâfi* açıkça temayüz etmektedir. et-Tebrîzî'ye kadar bu alanda eser telif eden müellifler, eserlerinin bütününde bile *el-Vâfi*'nin yalnızca aruz bölümünde ihtiva ettiği beyit sayısının çok gerisinde kalmıştır.

el-Vâfi'nin diğer eserler arasında temayüz ettiği başka bir husus da eserde zikredilen mukaffa ve musarrâ beyitlerdir. et-Tebrîzî, aruz bölümünde ele aldığı her şahit beytin musarrâ ya da mukaffa beytini zikretmiş, eserinde aruz vezinlerine şahit olarak getirdiği beyitlerin sayısı kadar musarrâ ve mukaffa beyitlere de yer ayırmıştır. et-Tebrîzî'den önceki müellifler ise bu hususa çok dikkat etmemiş, eserlerinde bu türden beyitlere çok sınırlı sayıda yer vermiştir. Örneğin ez-Zeccâc, eserinin sonunda ufak bir başlık altında zikrettiği dokuz beyit ile yetinmiş,³⁶² el-'Arûdî ise eserinin çok tafsilatlı olmasına rağmen musarrâ beyit olarak yalnızca 11 beyit zikretmiştir.³⁶³ İbn

³⁶² ez-Zeccâc, *Kitâbu'l-'Arûd*, s. 174.

³⁶³ el-'Arûdî, *el-Câmi' fi'l-'Arûd*, s. 176.

Cinnî eserinde musarrâ beyitleri müstakil bir başlık açmadan şahit beyitler arasında zikreden ilk müelliftir. O da bu konuda sadece dört beyit ile iktifa etmiştir.³⁶⁴ Bunların dışında et-Tebrîzî'den önce yaşayan müellifler arasında ister müstakil bir başlık altında ister şahit beyitlerin arasında olsun mukaffa ve musarrâ beyitlere et-Tebrîzî kadar sıklıkla yer veren bir müellif tespit edilebildiği kadarıyla yoktur. *el-Vâfî*de bu türden beyitlere aruz bölümü içerisinde 58 kez yer verilmiştir. Bu rakam ise kendinden önceki diğer eserler arasındaki farkı açıkça ortaya koymaktadır. et-Tebrîzî bu yönüyle kendinden önceki müelliflerden bariz bir şekilde ayrılmaktadır.

el-Vâfî'nin diğer aruz eserlerinden farklı olduğu noktalardan birisi de muhtevastaki konu çeşitliliğidir. Eser aruz, kafiye ve bedî' sanatları bir arada toplayan kapsamlı bir içerik arz etmektedir. *el-Vâfî*den önce telif edilen eserler arasında bu üç ilmi bir arada ele alan bir kitap yoktur. Her ne kadar bazı eserler aruz ve kafiyeyle birlikte ele alsalar da bu eserler bedî' sanatlara yer vermemiştir. el-Ahfeş el-Evsat, ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc gibi müellifler eserlerinde yalnızca aruz ilimlerini ele almış bunun dışında herhangi bir konuya değinmemiştir. Aruz ve kafiyeyle aynı eserde ele alan ilk müellif el-'Arûdî olmuştur. el-'Arûdî'den sonra eş-Şahib b. 'Abbâd aynı şekilde eserinde aruz ve kafiyeyle beraber ele almıştır. El-Cevherî, İbn Cinnî gibi müellifler ise eserlerini yalnızca aruz ilmine tahsis etmiştir. *el-Vâfî* ise üç konunun aynı anda ele alındığı ilk eser olmuştur. Eser aruz ve kafiyeyle yanı sıra cinas, istiare, tıbak gibi edebi sanatların tarif ve örneklerini de ayrıntılı bir şekilde ihtiva etmiştir. Bu yönüyle *el-Vâfî*, yalnızca aruz değil diğer şiir ilimlerini de bünyesinde toplayarak alanında bir ilki gerçekleştirmiştir. Kendinden sonra yazılan eserler arasında bu üç ilmi bir arada ele alan hiçbir telif tespit edilebildiği kadarıyla yoktur.

el-Hatîb et-Tebrîzî'nin aruz telifine getirdiği yeniliklerden bir diğeri de eserinde etimolojik tahlillere yer vermesidir. Özellikle bahir adlarında uyguladığı etimolojik tahliller kavramların anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. et-Tebrîzî'den önce hiçbir müellif aruzla ilgili kavramlarda böyle bir tahlil çabası içine girmemiştir. et-Tebrîzî'nin uyguladığı bu metot aruz telif geleneğinde bir ilk olmuş ve aruz ilmiyle ilgili istilâhların tarifine yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.

el-Vâfî fî'l-'Arûd ve'l-Kavâfî aruz edebiyatına pek çok yenilik getiren ve takip ettiği metotlarla ilkleri gerçekleştiren bir eser olmuştur. Kendinden önceki hiçbir eserin içermediği sayıda şahit ve örnek beyitlere ilaveten etimolojik tahlillere yer vermesi ve aruz, kafiye, bedî sanatlar gibi şiir ilimlerini aynı anda ele alması onun aruz telif geleneğinde müstesna bir yer edinmesini sağlamıştır. *el-Vâfî*'nin yazıldığı döneme kadar aruz eserleri belirli sayıdaki şahit beyitleri içeren kimi zaman aruz kimi zaman da aruzla birlikte yalnızca kafiyeyle ele alan monoton ve kurallar bütünü bir yapı sergilemiştir. *el-Vâfî* ile bu sınırlı sayıdaki örnekler zenginleştirilmiş, aruz ve kafiyeyle yanı sıra yine zengin şiir örnekleriyle desteklenmiş bedî' sanatlar ilk defa

³⁶⁴ İbn Cinnî, *Kitâbu'l-'Arûd*, s. 44-45.

aruz ve kafiye ile birlikte ele alınmıştır. Dolayısıyla aruz ilminin sınırlı ve tekdüze yapısı bu eser ile kırılmıştır.

SONUÇ

Arap Dili ve Belağatı'nda ve Araplar nezdinde şiir müstesna bir yeri haizdir. Araplar kültürlerini, geçmişe ait bilgilerini, soylarıyla ilgili malumatları şiir vasıtasıyla sonraki nesillere aktarmıştır. Şiir Araplar için her türden bilginin kayıt altına alınabildiği bir arşiv mesabesinde. İslâmiyet'ten sonra da şiire karşı olan bu ilgi artarak devam etmiştir. Kur'ân lafızlarının açıklanmasında, Arap Dili gramerinin ve lügat hazinesinin tespit edilmesinde başvurulmuş en önemli kaynaklardan birisi yine Arap şiiri olmuştur. Şiire karşı gösterilen özenin ve dikkatin bir sonucu olarak Araplarda aruz ilmi el-Ḥalîl b. Ahmed el-Ferâhîdî eliyle sistemli bir hal almıştır. el-Ḥalîl b. Ahmed'den sonra çeşitli müellifler bu alanda eser telif etmiş, müstakil bir eser telif etmeyenler de kaleme aldıkları kitapları içerisinde aruz ilmine değinmişlerdir. Dolayısıyla gerek müstakil bir eser telif edilsin gerekse edilmesin aruz ilmi dil ve edebiyat âlimlerinin gündeminde kalmaya devam etmiştir. Aruz ilmine karşı ilgi gösteren müelliflerden birisi olan el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî, *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi* adlı eseriyle bu alanda yerini almıştır.

el-Ḥaṭîb et-Tebrîzî İslâm dünyasının siyasî ve dinî kargaşalara sahne olduğu bir dönem ve coğrafyada dünyaya gelmiştir. Seyreden her türlü kargaşaya rağmen Tebrîz, Bağdat, Basra gibi dönemin en seçkin ilim merkezlerinde ilim tahsil etmiştir. Bağdat Nizâmiye medreselerinin açılmasıyla bizzat Nizâmülmülk tarafından medresenin dil ve edebiyat müderrisi olarak tayin edilmiştir. Müderrislik görevine ek olarak yine Nizâmülmülk tarafından medresenin kütüphane kayyumluğu görevi kendisine tevdi edilmiştir. et-Tebrîzî üstlendiği bu görevleri ölünceye dek yaklaşık 50 yıllık bir süre zarfında başarıyla ifa etmiştir. Selçuklu Devleti veziri tarafından dönemin en gözde eğitim öğretim kurumuna atanmış olan et-Tebrîzî haklı bir şöhrete nail olmuş ve dört bir yandan öğrenciler kendisinden dil ve edebiyat dersi almak için rihleler düzenlemiştir. Dolayısıyla döneminde dil ilimlerinde otorite olduğu üst düzey yetkililer tarafından kendisine verilen görevlerden ve öğrencilerin şöhretine binaen kendisinden ilim almaya rağbet etmelerinden açıkça anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte et-Tebrîzî'nin alkolik bir kimse olduğu gibi hususlar dile getirilmiştir. Araştırmalar çerçevesinde bu türden şaibelerin doğruluğu makul görülmemiştir.

et-Tebrîzî hayatı boyunca Kur'ân tefsirinden hadis ilimlerine varıncaya kadar çeşitli alanlarda eser kaleme almıştır. Eserlerinin büyük bir çoğunluğunu yaptığı şerh çalışmaları oluşturmuştur. Nahiv, filoloji ve lügat gibi ilimleri kapsayan şerh çalışmaları esasen şiirler üzerine yoğunlaşmıştır. el- Maarrî, el-Mütenebbî gibi belirli şairlerin divanlarının yanı sıra bir şaire ait kasideyi yahut Muallaka gibi şiir koleksiyonu sayılabilecek şiir mecmularını şerh etmiştir. Sayısı yirmi üçe varan eserlerinin on üç kadarı doğrudan şiirle ilgili olması onun Arap dili ve edebiyatının diğer ilimlerine kıyasla şiire daha ziyade bir önem verdiğini göstermektedir. et-Tebrîzî'nin şiire verdiği bu önemin somut bir delili de *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Ḳavâfi* adlı eseri olmuştur.

el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi et-Tebrîzî'nin aruzla ilgili kaleme aldığı eseridir. Eser temel olarak aruzla ilgili olmasına rağmen içerisinde bedî sanatlarla ilgili konular da yer almıştır. *el-Vâfi*'nin telif edildiği döneme kadar aruz ve kafiye konularının aynı kitapta derlenmesi maruf olmasına karşın aruz, kafiye ve bedî sanatların tek bir kitapta yer aldığı bir telif örneği et-Tebrîzî'den önce herhangi bir müellif tarafından verilmemiştir. Dolayısıyla bu et-Tebrîzî'nin aruz literatürüne getirdiği bir yenilik olarak değerlendirilmiştir.

Eser şiirle alakalı dört ayrı bölümden meydana geldiği için gerek istişâd gerek örnek olarak pek çok şiir beyti kullanılmıştır. Eserin benzerleri arasında temayüz ettiği en önemli konu da bu şiir beyitlerinin çokluğudur. *el-Vâfi*'den önce telif edilen eserlerdeki toplam beyit sayısı *el-Vâfi*'nin yalnızca aruz bölümünde mevcut olan beyit sayısının bile çok gerisinde kalmıştır.

el-Vâfi'de kavramlar ve konular olabildiğince açık bir şekilde ve bol örnekle anlatılmıştır. Müellifin Nizâmiye medreselerindeki müderrislik görevi de göz önünde bulundurulduğunda eserinde ortaya koyduğu zengin örneklere dayalı açıklayıcı anlatımı, bu eserin Nizâmiye medresesindeki öğrencilere ders kitabı olması amacıyla telif edildiğini düşündürmektedir. Eserin aruz, kafiye, bedî sanatlar gibi şiirle ilgili ilimleri bir arada toplaması, kavramların sözlük anlamlarının incelenmesi ve içerisinde benzerlerine kıyasla çok fazla beytin bulunması bu hususu güçlendirmektedir.

Özetle aruz, temel olarak yalnızca belirli şiir vezinlerinden ibaret olan bir ilimdir. Şiir vezinleri dışında herhangi bir konu bu ilmin kapsamına girmemektedir. Aruz ilminin amacı sadece bu vezinlerin bilinmesi ve şiirlerin bu kalıplara göre nazmedilmesidir. Bu açıdan bakıldığında belirli vezinler bütünü olan aruz ilminde değişim ve tekamülden söz etmek mümkün değildir. Sarf, nahiv, belagat ve lügat gibi diğer dil ilimleri belirli bir tekamül süreci sonunda son şeklini alırken aruz ilmi el-Halîl b. Ahmed'in koyduğu şekliyle kalmış sonrasında herhangi bir değişime uğramamıştır. Yalnızca el-Ahfeş el-Evsat, el-Halîl b. Ahmed'in ortaya koyduğu vezinlere bir vezin daha eklemiştir. Bunun haricinde aruz ilmi herhangi bir tekamül süreci geçirmemiştir. Bu sebeple aruz ilmi hakkında telif edilmiş eserler dönemlerinin farklılığına rağmen temelde aynı bütünlüğe sahip olmuş, hatta kimi eserlerde vezinlere şâhid olarak getirilen beyitler bile aynı kalmıştır. Bu bağlamda hicrî ikinci üçüncü yahut dördüncü asırlarda telif edilen eserlerin birbiri arasında bariz farklılıklar bulunmamaktadır. Ancak el-Hafîb et-Tebrîzî, eserinde getirdiği mezkur yenilikler sayesinde aruz ilminin sahip olduğu bu sınırlılık ve monotonluğu aşabilmiştir. et-Tebrîzî'yi diğer aruz kitaplarına nazaran bariz farklılıklara sahip ve daha zengin içerikli bir eser telif etmeye iten sebebin ise onun Nizâmiye medreselerindeki öğrencilere bu alanda açık, anlaşılır ve kapsamlı bir eser telif etme çabası olabileceği düşünülmektedir.

Bu bağlamda sahip olduğu özellikler dikkate alındığında *el-Vâfi*'nin ilk ve orta düzeyde ders kitabı olarak okutulmasının faydalı olabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ‘Abîd b. el-Ebraş, *Dîvânu ‘Abîd b. el-Ebraş*, 1.bs., Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabiyyi, Beyrut, 1994.
- el-‘Arûdî, Ebu’l-Hasen Ahmed b. Muhammed, *el-Câmi‘ fî’l-‘Arûd ve’l-Kavâfî*, thk. Züheyr Ğâzî Zâhir, Hilâl Nâcib, 1.bs., Dâru’l-Cîl, Beyrut, 1996.
- el-Ahfeş el-Evsat, Ebu’l-Hasen Sa‘id b. Mes‘ade, *Kitâbu’l-‘Arûd*, thk. Seyyid el-Bahrâvî, Mecelletu’l-Fuşûl, c. 6, sy. 2, 1986.
- el-Ahṭal, Ebû Mâlik Ğıyâs b. Ğavs b. eş-Şalt, *Dîvânu’l-Ahṭal*, thk. Mehdi Muhammed Nâsiru’d-Dîn, 2.bs., Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, Beyrut, 1994.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 11.bs., Pegem Yayıncılık, Ankara, 2007.
- el-Aşma‘î, Ebû Sa‘id Abdulmelik Kurayb b. Abdulmelik, *el-Aşma‘îyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Abdusselam Harun, 5.bs., Dâru’l-Me‘ârif, Beyrut, tsz.
- ‘Atîk, Abdulaziz, *İlmu’l-Bedî‘*, 1.bs., Dâru’n-Nehdati’l-‘Arabiyye, Beyrut, 1985.
- Azimli, Mehmet, “Abbâsî Hilafetinde Büveyhî Egemenliği”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Şeker, 1.bs., Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.
- el-Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer, *Hizânetu’l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni’l-‘Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 4.bs., Mektebetu’l-Hâncî, Kahire, 1997.
- Barthold, W., *İslâm Medeniyet Tarihi*, trc. M. Fuad Köprülü, 4.bs., Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- Buzpınar, Tufan, “Nakîbu’l-Eşraf”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, s. 322.
- el-Câhız, Ebû Osmân ‘Amr b. Bahr, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, Dâru ve Mektebetu’l-Hilâl, Beyrut, 2002.
- el-Câhız, Ebû Osmân ‘Amr b. Bahr, *Kitâbu’l-Ḥayevân*, 2.bs., Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, Beyrut, 2003.
- Cerîr b. Atıyye b. el-Hatafâ, *Dîvânu’l-Cerîr*, Dâru Beyrut, Beyrut, 1986.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *‘Arûdu’l-Varaka*, thk. Muhammed el-‘Âlemî, 1.bs., Dâru’s-Sekâfe, byy, 1984.
- , *Tâcu’l-Luġa ve Şihâhu’l-‘Arabiyye*, 2.bs., Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1979.

- Çelebi, Muharrem “Cevâlîkî” , *DİA, İstanbul, 1993, VII*, s. 438.
- Çetin, Nihad Mazlum, “Arap”, *DİA, İstanbul, 1991, III*, s. 424-437.
- , *Eski Arap Şiiri*, 2.bs., Kapı Yayınları, İstanbul, 2019.
- ed-Delcî, Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Abdillâh el-Mısrî, *el-Felâketu ve'l-Meflûkûn*, Matbaatu'ş-Şa'b, byy., 1904.
- ed-Demâmînî, Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr, *el-'Uyûnu'l-Gâmize 'alâ Habâyâ'r-Râmize*, thk. Hâssânî Hasen Abdullah, 2.bs., Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1994.
- Demirayak, Kenan, “Taktî”, *DİA, Ankara, 2010, XXXIX*, s. 482-483.
- Durmuş, İsmail, “İstişhâd”, *DİA, İstanbul, 2001, XXIII*, s. 396-397.
- Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed eş-Şâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvût, 1.bs., Dâru İbni Keşîr, Beyrut, tsz.
- Emîn, 'Izzeddin, *Nazariyyetu'l-Fenni'l-Müteceddid ve Taṭbîkuhâ 'ala's-Şi'r*, 1.bs., Matba'atu'l-İstiklâlî'l-Kubrâ, Kahire, 1964.
- Emîn, Ahmed, *Ḍuḥâ'l-İslâm*, 2.bs., Matba'atu'l-İ'timâd, byy., 1934.
- Emîn, Hüseyin, *Târîhu'l-'Irâk fî'l-'Aşri's-Selcûkî*, Matbatü'l-İrşâd, Bağdat, 1965.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luġa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Mısrîyye, byy., trh.
- el-Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- el-Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Muhammed b. Yakub, *el-Bulġa fî Terâcîmi Eimmeti'n-Nahvi ve'l-Luġa*, thk. Muhammed el-Mısrî, 1.bs., Dâru Sa'deddîn, Dımaşk, 2000.
- Gavânime, Yusuf Derviş, *Gulâtu's-Şî'a'l-Bâtınyye fî Bilâdi's-Şâm*, 1.bs., Câmîatu Yermûk, Amman, 1981.
- Halîfât, Sahbân “Ebu'l-Alâ el-Maarrî”, *DİA, İstanbul, 1994, X*, s. 287.
- el-Hamevî, Yâkût er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, thk. İhsan Abbas, 1.bs., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.
- el-Hamevî, Yâkût er-Rûmî, *Mucemu'l-Buldân*, 2.bs., Dâru Sâdır, Beyrut, 1995.

- el-Hâşimî, Seyyid Ahmed, *Mizânu'z-Zeheb fî Şina'ati Şi'ri'l-'Arab*, 3.bs., Mektebetu Dâru'l-Beyrûtî, Beyrut, 2006.
- el-Haţîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdi, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, 1.bs., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002.
- Huseynî, Nâsır b. Ali, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcûkıyye*, tsh. Muhammed İkbâl, Câmi'atu Bencâb, Pencap, 1933.
- İbn 'Abdirabbih, *Divân*, thk. Muhammed er-Rıdván ed-Dâye, 1.bs., Muessesetu'r-Risale, Beyrut, 1979.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen, *Târîhu Dimaşk*, thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Amrevî, Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Fetĥ Osmân, *Kitâbu'l-'Arûd*, thk. Ğusnî Abdulcelîl Yusuf, 2.bs., Dâru's-Selâm, Kahire, 2010.
- İbn Ebî'l-İşba' el-Mişrî, Abdulazim b. Vahid b. Zâfir, *Tahrîru't-Taĥbîr fî Şinâ'ati's-Şîr ve'n-Nesr ve Beyâni İ'câzi'l-Ķurân*, thk. Hafnî Muhammed Şerif, 1.bs., Lecnetu İĥyâi't-Turâşî'l-'Arabi, Kahire, 1963.
- İbn Ebî 'Uşeybî'a, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. el-Kâsım, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Nizar Rıda, Mektebetu'l-Hayât, Beyrut, tsz.
- İbn Ğabîb, Ebu'l-'Abbâs Şa'leb Muhammed, *Divân*, thk. Ahmed Râtib en-Neffâĥ, Mektebetu'l-'Urûbe, Kahire, 1960.
- İbn Ğallikân, Ebu'l-'Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâü'z-Zemân*, thk. İhsan Abbas, 1.bs., Dâru Sâdir, Beyrut, 1972.
- İbn Keşîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, 1.bs., Dâru Hicr, byy, 1997.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muĥammed b. Yezîd el-Ķazvîni, Sunenu İbn Mâce, nşr. Heyet, Dâru't-Te'sîl, 1.bs., byy., 2014.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Faĥl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânu'l-'Arab*, 3.bs., Dâru Sâdir, Beyrut, 1993.

- İbn Nuqta el-Bağdâdî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr b. Şücâ' Mu'nuddîn, *İkmâlu'l-İkmâl*, thk. Abdulkayyum Abdurabbî'n-Nebî, 1.bs., Câmiatu Ummu'l-Kurâ, Mekke, 1989.
- İbn Tağrîberdî, Cemâlüddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve Kâhire*, Vizâratu's-Sekâfe, 1963.
- İbnu'l-'Adîm, Ebu'l-Kâsım Kemalüddîn, *el-İnşâf ve't-Tağarrî fî Defî'z-Zulmi an Ebi'l-'Alâ el-Maarrî*, thk. Taha Hüseyin vd., ed-Dâru'l-Kavmiyye, Kahire, 1965.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mulûki ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Mustafa Abdulkadir 'Atâ, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- İbnu'l-Eşîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fedâ Abdullah el-Kâdî, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- İbnu'l-Fâris, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Zekeriyâ, *eş-Sâhibî fî Fıkhı'l-Luga*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- İbnu'l-Ğattâ', Ebu'l-Kâsım Ali b. Ca'fer, *el-Bâri' fî İlmi'l-'Arûd*, thk. Ahmed Muhammed 'Abdu'd-Dâyim, 2.bs., Mektebetu'l-Fayşaliyye, Mekke, 1985.
- İbnu'l-Mu'tez, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed, *Tabakâtu's-Su'arâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferâc, 3.bs., Dâru'l-Me'ârif bi Mısr, Mısır, trh.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferac Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk, *el-Fihrist fî ahbâri'l-Ulemâi'l-Muşannifîn mine'l-Ğudâmâ ve'l-Muħdeşîn ve Esmâi Kutubihim*, thk. Rıza Teceddüd Mazendârî, byy, trh.
- İmruu'l-Ğays, *Dîvân*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 4.bs., Dâru'l-Me'ârif, Kahire, byy.
- el-İşfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin, *Kitâbu'l-Eğânî*, thk. İhsan Abbas, 3.bs., Dâru Sadr, Beyrut, 2008.
- el-İsnevî, Ebû Muhammed Cemalu'd-Dîn Abdurrahim b. el-Hasen b. Ali, *Tabakâtu's-Sâfiyye*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.

- Ğabâve, Fahreddin, *Menhecû't-Tebrîzî fî Şurûhihi ve'l-Ğıymetu't-Târîhiyyetu li'l-Mufađđalıyyât*, 2.bs., Dâru'l-Fıkr, Dimaşık, 1997.
- el-Ğâğî 'İyâğ, Ebu'l-Fađl 'İyâğ b. Mûsâ b. 'İyâğ b. 'Amrûn el-Yağsubî, *eş-Şifâ bi Ta' rîfi Ğuğûki'l-Muştafâ*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1988.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat, 1941.
- el-Ğayravânî, İbn Raşık, *el-'Umde fî Şina'ati's-Şi'ri ve Nağđihi*, thk. Abdulvahid Şa'lân 1.bs., Mektebetü'l-Hânci, Kahire, 2000.
- el-Ğazvinî, Celâluđđin el-Ğağib Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer b. Ahmed, *el-İğâğ fî 'Ulûmu'l-Belâğa*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2003.
- el-Ğazvinî, Ebu'l-Kasım 'Abdulkerim b. Muhammed b. Abdulkerim er-Rafî'î, *et-Tedvîn fî AĞbâri Ğazvîn*, thk. Azizullah el-Atardî, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1987.
- el-Ğıfî, Cemaleddin Ebu'l-Hasen 'Ali b. Yusuf, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuğât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fađl İbrahim, 1.bs., Dâru'l-Fıkrî'l-'Arabî, Kahire, 1986.
- el-Ğıfî, *İĞbâru'l-'Ulemâ bi AĞbâri'l-Ğukemâ*, thk. İbrahim Şemseddin, 1bs., Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2005.
- Koçak, İnci, "İbnu'l-Hebbâriyye", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, s. 81.
- el-Luğavî, Abdulvahid b. Ali Ebu't-Ğayyib, *Merâtibun-Nağviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fađl İbrahim, el-Mektebetu'l-'Aşriyye, Beyrut, 2009.
- el-M'atûğ, Reşâd Abbas, *el-Ğayâtu'l-'İlmiyye fî'l-İrâğ Ğulâle'l-'Aşri'l-Büveyhî*, Câmîatu Ümmü'l-Kurâ, Mekke, 1990.
- el-Mağîrî, Muhammed b. Fellâğ, *el-Ğavâ'idu'l-'Arûđiyyeve ve AĞkâmu'l-Ğâfiyyeti'l-'Arabıyye*, 1.bs., Mektebetu Ehli'l-Eşer, Kuveyt, 2004.
- el-Meymenî, Abdulaziz, *Ebu'l-'Alâ ve Mâ İleyhi*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2003.
- en-Nağvî, Ebu'l-Ğasen Ali b. İsa er-Reb'î, *Kitâbu'l-'Arûđ*, thk. Muhammed Ebu'l-Fađl Bedrân, 1. bs., Matba'tu'l-Mutevassıt, Beyrut, 2000.
- Ocak, Ahmet, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, 2.bs., Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul, 2017.

- Özaydın, Abdülkerim, “Nizamiye Medresesi”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, s. 188.
- Özdemir, Abdurrahman, “Aruz”. İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler. ed. İsmail Güler. İsam Yayınları, 2015, İstanbul. s. 361.
- Özel, Ahmet, “Hatîb Tebrîzî”, *DİA*, İstanbul, 2011, XXXX, s. 223-224.
- eş-Şafedî, Salâhuddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, 2000.
- eş-Şâhib b. ‘Abbâd, Ebu'l-Kâsım İsmail, *el-İknâ‘ fi'l-‘Arûd ve Tahrici'l-Kavâfî*, thk. Muhammed Hasan Âli Yâsîn, Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, byy. trh.
- es-Sâmerrâî, İbrahim, *Mecelletu'l-Faysal* 270 (1999): 23.
- es-Sem‘ânî, Ebû Şa‘d Abdülkerim b. Muhammed b. Mañsûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, 1.bs., Dâru'l-Cenân, Beyrut, 1988.
- es-Sekkâkî, Ebû Ya‘kûb Yusuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ali, *Miftâhu'l-‘Ulûm*, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtu'z-Zemân fi Tevârîhi'l-A‘yân*, thk. Muhammed Berakât vd., 1.bs., Dâru'r-Risâletü'l-‘Alemiyye, Dımaşk, 2013.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 3. bs., Mektebetü'l-Ḥancî, Kahire, 1988.
- eş-Şuyûtî, Celaleddin Abdurrahman, *Buğyetü'l-Vu‘ât fi Ṭabaqâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuḥât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim, 2.bs., Dâru'l-Fikr, 1979.
- eş-Şuyûtî, Celaleddin Abdurrahman, *el-İktirâḥ fi Usûli'n-Naḥv*, 2.bs., Dâru'l-Beyrûtî, Dımaşk, 2006.
- es-Surûr, Muhammed Cemalüddin, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, Dâru'l-Fikri'l-‘Arabî, Kahire, tsz.
- et-Ṭaberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî, *el-Mu‘cemu's-Sağîr*, thk. Muhammed Şekûr, Mahmud el-Hâc Emrîr, 1.bs., Dâru ‘Ammâr, Amman, 1985.
- et-Tebrîzî el-Ḥatîb, Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Ali, *Şerḥu'l-Kaşâidi'l-‘Aşr*, thk. Fevvâz eş-Şiâr, Muessesetu'l-Meârif, Beyrut, 2006.
- , Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Ali,, *Şerḥu'l-Mufaḍḍaliyyât*, thk. Fahreddin Kâbâve, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

- , Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ali, *el-Muvaddih fî şerhi Şî'ri Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî*, thk. Half Reşid Numan, 1.bs., Dâru's-Şuûni's-Sekâfiyye, Bağdat, 2000.
- , Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ali, *el-Vâfi fi'l-'Arûd ve'l-Kavâfi*, thk. Fahreddin Kâbâve, 4.bs., Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 2002.
- , Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ali, *Kenzu'l-Huffâz fî Kitâbi Tehzîbi'l-Elfâz*, thk. Luis Şeyho el-Yesûî, 1.bs., Matbaatu'l-Katolikiyye, Beyrut, 1895.
- , Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ali, *Şerhu Dîvâni 'Antera*, 1.bs., Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabîyyi, Beyrut, 1992.
- et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu İştîlâhâtî'l-Funûn*, thk. Ali Dahrûc, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1996.
- et-Tenûhî, 'İzzeddin, *İhyâu'l-'Arûd*, el-Matba'atu'l-Hâşimiyye, Dımaşk, tsz.
- et-Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ, *es-Sunen*, nşr. Heyet, Dâru't-Te'sîl, 1.bs., byy., 2014.
- el-Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman, *Mirâtu'l-Cinân ve 'Abratu'l-Yekazân*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Yaltkaya, Şerafeddin, *Meşâhîr-i Ulemâ*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayasbeyoğlu Koleksiyonu, 0657) 58a.
- ez-Zebidî, Muhammed Murtaşâ el-Huseynî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevheri'l-Kâmûs*, thk. Abdulkerim Azbâvî, Matba'atu Hukûmetu'l-Kuveyt, Kuveyt, 1979
- ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî b. Sehl, "Kitâbu'l-'Arûd", thk. Süleyman Ebû Sitte, *Mecelletu't-Dirâsâtî'l-Luğaviyye*, c. 6, sy. 3, 2004.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Aḥmed b. 'Osmân b. Kâymâz, *Siyeru A'lâmu'n-Nubelâ*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2006.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Aḥmed b. 'Osmân b. Kâymâz, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1.bs., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, byy, 2003.
- Zeydân, Corci, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabîyye*, Dâru'l-Hilâl, byy., trh.
- ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmus Terâcimi Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-'Arabi ve'l-Muste'ribîn ve'l-Musteşrikin*, 5. bs., Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1980.

Zuheyr b. Ebî Selmâ, *Dîvân*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-`Ilmiyye, Beyrut, 1988.

Zurrumme, *Dîvân*, thk. Ahmed Hasen Besec, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-`Ilmiyye, Beyrut, 1995.

ez-Zübyânî, en-Nâbiga, *Dîvan*, thk. Abbâs Abdus-Sâtir, 3. Bs., Dâru'l-Kutubi'l-`Ilmiyye, Beyrut, 1996.

